

Sizler yaptınız, bize yazması düştü....Sıranın bize de gelmesi umudu içerisinde,
hissiyatı kuvvetli, kalbi münezzeh ecdadımızın aziz ruhlarına saygı ile.....

Eylül / 2007
Erhan YAVUZ

ÖZET

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin finansmanında vakıfların rolü nedir sorusuna, vakıf kurumu üzerine bugüne dek yayımlanan eserlerin incelenmesi suretiyle cevap aradığımız bu çalışmada, öncelikle aynı dönemde Osmanlı ve Dünya ekonomisinin durumuna kısaca değinilmiş, vakıf kurumunun tanımı, çeşitleri, menşei ve tarihi gelişimi ortaya konulmuştur. Vakfın unsurlarında aranan şartlar kapsamlı bir şekilde tartışıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nde ekonomi vakıf ilişkisi üzerinde durulmuştur. En başta sorulan soruya, esas olarak cevap aranılan ana bölümde, doğrudan hizmet veren vakıflar ile para vakıfları ayrı ayrı incelenerek daha sağlıklı bir cevap bulunmaya çalışılmıştır. Tartışmalı bir kurum olması, finansman meselesine daha etkili bir çözüm sunması ve bu yönüyle Osmanlı ekonomisinde büyük bir boşluğu doldurması açısından para vakıflarının incelenmesine ayrı bir önem verilmiştir. Son bölümde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tüm bunların neticesinde, XVI. yüzyılda kurulan para vakıflarının, girişimciyi finanse etmektense tüketicinin ihtiyaçlarını karşılayan ve bu haliyle günümüz mikro kredi kuruluşlarına benzeyen bir yapıda olduğu kanısına varılmıştır. Ayrıca para vakıflarına yapılan itirazların vakıf başına tahsis edilen meblağın artmasından veya insanların akar vakıf kurmaktan vazgeçip para vakıflarına yönelmesinden değil, bu vakıfların sayı olarak artış göstermesinden ve Osmanlı ekonomisinin alışık olmadığı yepyeni bir sektör yaratmasından kaynaklandığı ortaya konulmuştur. Öte yandan toplumun, doğrudan kurulan para vakıflarına olan bakış açısı ile bir akara tabi olarak kurulan para vakıflarına olan bakış açısının birbirinden farklı olduğu, para vakıflarının bir kere bile olsa yasaklanmasının yarattığı etkinin sanılandan uzun sürdüğü tespit edilmiştir.

Bunlardan başka, XVII. yüzyılda kurulan para vakıflarının ise piyasayı daha çok kredilendirdiği, daha büyük projelere destek verdiği, elde ettiği faiz gelirin bir bölümünü veya büyük bir kısmını, hayır yapmak yerine özsermayesine ekleyerek daha ticari düşündüğü, sınırlı da olsa büyüme yoluna gittiği, kurumsallaşmaya başladığı ve sonuçta hem zamanın Avrupa bankalarına bir adım daha yaklaştığı hem de günümüz Türkiye'sindeki finans sisteminin ilk temellerini attığı iddia edilmiştir.

Bundan önce yapılan çalışmalarda dikkate alınmayan, para vakıflarının mevduat toplama yetkisinin olmama özelliğine bu çalışmada yer verilerek bu özelliğin ekonomiye olan olumlu ve olumsuz etkileri de tartışmaya açılmıştır. Ayrıca hem akar hem de para vakıflarının

sahip olduğu bütçeler ve elde ettikleri karlar ilk defa yine bu çalışmada YTL cinsinden ifade edilmiştir. En nihayetinde Osmanlı toplumunda var olan dayanışma geleneğinin, güçlü bir devletin kendi içinde sürdürdüğü iyilik hareketinden çok, hakim bir devlet olabilmek için açığa çıkartılan toplumsal genişleme ruhu olduğu düşüncesi vurgulanmıştır.

ABSTRACT

In this hereby study, in which we try to answer the question of the role of the waqfs in the finance of the 16th and 17th century Ottoman economy by studying the literature on the waqf institution, we mention briefly the Ottoman and World economy of the era and put forth the definition for waqfs, the types of waqfs, their origins and their historical developments. After discussing the conditions looked for in the components of the waqfs, we emphasized the relationship between the waqfs and the economy of the Ottoman Empire. In the first portion, we tried to come up with a healthier answer by analyzing the direct service waqfs and cash waqfs separately. Due to their controversial nature and the fact that they provided a more effective solution to the financing problems and with this attribute, they filled a huge gap in the Ottoman economy, we emphasized on the cash waqfs. In the final portion, we made an overall evaluation.

As a result of all these, we came to the conclusion that the structure of the cash waqfs established in the 16th century was much like the micro-level credit institutions of today, which try to meet the demands of consumer needs instead of financing the entrepreneur. We also brought up the matter of the objections made to the cash waqfs, and believe that the reason wasn't the increase of the funds assigned per waqf or the fact that people gave up establishing real estate waqfs in order to establish cash waqfs but as a result of the increase in the number of these aforementioned waqfs, a brand new and unwonted sector was created. On the other hand, we found out that, the point of view of the public to the directly established cash waqfs and cash waqfs established with a real estate differ from each other, and that the effects of banning the cash waqfs, even for once, had a much longer lasting effect then believed.

Besides these it has been attested that the waqfs established in the 17th century gave much more credits to the market, supported larger projects, thought more commercially by directing a large portion of its interest receipts to its equity capital instead of using them for charity, even though within limits tried to grow, began to institutionalize and as a result of all these, were much like the European Banks of the time and that they laid the foundation of the current financing system in Turkey.

We aim to discuss the positive and negative effects of the cash waqfs to the economy by including the fact that the cash waqfs didn't have the authority to gather deposits, which were

left out in previous studies. Also the profits and budgets of both the cash waqfs and the real estate waqfs are expressed in YTL for the first time. Finally the idea that the interdependence tradition within the Ottoman society was a social expansion in order to become a dominant state instead of an internal kindness gesture has been emphasized.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolarLİSTESİ.....	VIII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1. VAKIF KURUMU	3
1.1 Vakfın Tanımı.....	3
1.2 Vakfın Unsurlarında Aranılan Şartlar.....	4
1.2.1 Vâkıfta Aranılan Şartlar.....	5
1.2.2 Vakfedilen Malda Aranılan Şartlar.....	7
1.2.3 Vakıftan Faydalanacaklarda Aranılan Şartlar.....	11
1.2.4 Vakfiye.....	15
1.3 Vakfın Çeşitleri.....	18
1.3.1 Menkul ve Gayrimenkul Oluşu Bakımından Vakıflar.....	18
1.3.1.1 Menkul Oluşu Bakımından Vakıflar.....	18
1.3.1.2 Gayrimenkul Oluşu Bakımından Vakıflar.....	18
1.3.2 Mahiyeti Bakımından Vakıflar.....	19
1.3.2.1 Ayn'ı ile İstifade Edilen Vakıflar (Hayri Vakıflar).....	19
1.3.2.2 Geliri ile İstifade Edilen Vakıflar.....	20
1.3.2.3 Evlatlık Vakıflar.....	20
1.3.2.4 Avarız Vakıflar.....	21
1.3.3 Mülkiyeti Bakımından Vakıflar.....	22
1.3.3.1 Sahih Vakıflar.....	22
1.3.3.2 İrsadi Vakıflar.....	22
1.3.4 İdaresi Bakımından Vakıflar.....	23
1.3.4.1 Mazbut Vakıflar.....	24
1.3.4.2 Mülhak Vakıflar.....	24
1.3.4.3 Müstesna Vakıflar.....	24
1.3.5 Kiraya Verilmesi Bakımından Vakıflar.....	26
1.3.5.1 Mukataalı Vakıflar.....	26
1.3.5.2 İcareteynli Vakıflar.....	26
1.3.5.3 İcare-i Vahideli Vakıflar.....	27
1.3.5.4 İcare-i Vahide-i Kadimeli Vakıflar.....	27
1.4 Vakfın Menşei ve Tarihi Gelişimi.....	27
BÖLÜM 2. XVI. ve XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI EKONOMİSİNE GENEL BİR BAKIŞ ve OSMANLI DEVLETİ'NDE VAKIF KURUMU.....	32
2.1. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Yapısı ve Kurumsal Temelleri	32
2.2. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti Ekonomisinin Finansman Durum.....	34
2.3. Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kurumu.....	39
2.3.1. Tarihsel Gelişimi.....	39
2.3.2. Osmanlı Devleti'nde Ekonomi Vakıf İlişkisi.....	41

BÖLÜM 3. XVI. ve XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI EKONOMİSİNİN FİNANSMANINDA VAKIFLARIN YERİ ve ÖNEMİ.....	45
3.1 Eğitim, Sağlık, Sosyal Güvenlik, İbadet ve Bayındırlık Temalı Vakıflar.....	45
3.1.1 Doğuşu, Gelişimi ve Fonksiyonları.....	45
3.2 Para Vakıfları.....	57
3.2.1 Doğuşu, Gelişimi ve Fonksiyonları.....	58
3.2.2 Vakıf Paraların İşletilme Usulleri ve Faiz Oranları.....	82
BÖLÜM 4. GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	90
KAYNAKLAR.....	93

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1520-1596 arasında İstanbul’da kurulmuş akar vakıfların dökümü.

Tablo 2. Akar vakıf üzerine üç farklı bölgede yapılmış çalışmanın rakamsal dökümü.

Tablo 3. 1495-1596 arası İstanbul’da kurulmuş para vakıflarının dökümü

Tablo 4. 1520-1566 yılları arasında İstanbul, Üsküdar’da kurulmuş 116 para vakfının yaptığı 1061 kredi verme işleminin miktarları.

Tablo 5. Para vakfı üzerine sekiz farklı bölgede yapılmış çalışmanın rakamsal dökümü.

Tablo 6. 1520-1566 yılları arasında İstanbul, Üsküdar’da kurulmuş 116 para vakfının yaptığı 1061 kredi verme işleminin usulleri.

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. İstanbul tahrir defterlerine göre 1495-1596 arasında İstanbul'da kurulmuş para vakıflarının dağılımı.

Grafik 2. İstanbul mahkemelerine göre XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'da kurulmuş para vakıflarının 20'şer yıllık periyotlar halinde dağılımı.

KISALTMALAR

VD : Vakıflar Dergisi

YÖK: Yüksek Öğretim Kurumu

Age : Adı geçen eser

Agm : Adı geçen makale

Agt : Adı geçen tez

s : sayfa

GİRİŞ

Sosyal bilimler içinde sıralayacağımız disiplinlerin her biri, hayata farklı noktalardan yaklaşır. Zorunlu çalışmaları metodolojik yöntemlerle, insan ve toplum adına yürüten bu disiplinler gerektiğinde aynı kavram üzerinde uğraş verebilirler. Bu durum, disiplinlerin kendi alanları dışında faaliyet göstermelerinden değil, kavramın karmaşık yapısından kaynaklanmaktadır. Vakıf kavramı bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu karmaşık yapılara çok iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Hukuki altyapıdan yoksun olarak kurumların ortaya çıkmasını düşünemeyeceğimiz gibi gelişmesi de mümkün değildir. Söz konusu kurum, vakıf gibi istismara açık bir noktada duruyorsa, yasal bir düzene olan gereksinim daha da fazladır. Vakfın köklerini hukuk disiplini çerçevesinde tartışacak olursak miladın hemen öncesinde Roma İmparatorluğu'na dayandırabilir, daha sonra da sırasıyla Bizans İmparatorluğu, Hicret sonrası İslam devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde uğradığı değişimleri tartışarak günümüze kadar gelebiliriz.¹

Vakfın, hukuki bir kurum olmasından önce dini bir kurum olduğunu düşünürsek, hem yukarıda bahsettiğimiz çok disiplinli yapının içine “din bilimleri” disiplinini de dahil ederiz hem de kurumun kökenini “dinler tarihi” boyutuyla tartışmaya başlayarak Roma İmparatorluğu'ndan öteye taşımış oluruz. Öyle ki, ortaya çıkışı M.Ö. VI. yüzyıla denk düşen Budist topluluklar incelendiğinde vakıf kurumunun izlerine ve hayli gelişmiş örneklerine rastlamak mümkündür. Nitekim keşiş olan ve keşiş olmayan iki gruptan meydana gelen Budist camiada istikbal kaygısı olmayan işsiz, evsiz, fakir ve bekar keşişlerin ihtiyaçları, keşiş olmayan Budistler tarafından vakıflar yoluyla karşılanırdı (Ruben, 1942: 173-185). Vakfın izlerini ararken tarihte böylesine gerilere gidebilmemize rağmen şunu da belirtmeliyiz ki İslam hukukçularının düzenlediği Ahkâmü'l-Evkâf hükümlerinde, vakfı benzerlerinden ayıran iki temel kavram üzerinde durulmaktadır. Bunlar vakfın sahip olduğu hukuki statü ve süreklilik kavramıdır. Vakfın bu ayırıcı vasıfları sebebiyle, geçmiş kavimlerdeki hayrî ve sosyal faaliyetleri, İslam Hukuku çerçevesinde vakıf olarak kabul etmek hayli güçtür (Öztürk, 2006: 137-148).

¹ Vakıf kurumunun kökeni üzerinde ayrıntılı şekilde duracağız.

Temiz kalpli insanoğlunun iyi niyetini, vakıf kurumunda somutlaşmış olarak buluyoruz. Geçmişten günümüze dek var olan, bundan sonra da hep var olacak olan iyi niyetli insanoğlunu, İslam hukukçularının ortaya koyduğu hükümlerden bağımsız, vakıf kurumu olarak tanımlayamasak da bu kurumun mayası ondan başkası da olamaz.

Hoşgörünün, kardeşlik ve dayanışmanın, birlikteliğin, paylaşmanın, özgeciliğin; kısaca, toplumu toplum yapan değerlerin oluşmasında ve Farabi'nin ideal devlet anlayışının² ortaya çıkmasında vakıf kurumunun katkısına baktığımızda ise işin sosyolojik boyutunu tartışmaya açmış oluruz. Vakıf kurumunun şehirleşmeye olan katkısından da bu disiplin içinde bahsedebiliriz.

Dini ve hukuki bir sistem olarak bahsettiğimiz vakıf kurumunun sosyolojik etkilerinden başka iktisadi etkileri de incelenmesi gerekli bir alandır. Toplum içinde, varlıklı ve hayırsever insanlardan ihtiyaç sahibi insanlara doğru seyreden mal ve para akışının dengeli bir gelir dağılımına olan katkısı ile tüm bu faaliyetlerin devlete olan katkısını göz önünde bulundurduğumuzda iktisadi boyutun önemini daha iyi anlamaktayız.

Osmanlı'nın nevi şahsına münhasır³ kurumlarından para vakıflarını da vakıf kurumunun içine dahil ettiğimizde tüm karmaşık yapının içine işin finans boyutunu da eklemiş oluyoruz ki bu boyut çalışmamızın asıl alanını kapsamaktadır.

² Farabi "İdeal Devlet" adlı eserinde şöyle der: İnsan tek başına kendini sürdüremez ve mükemmelleşemez. Yaratılışın gayesi olan mükemmelliğe "ancak birbiriyle yardımlaşan bir çok insanın bir araya gelmesiyle" ulaşılabilir. Gerçek mutluluk vasıtası olan hususlarda yardımlaşmayı amaçlayan bir şehir, erdemli, mükemmel bir şehirdir, mutluluğu elde etmek için üyeleri birbirlerine yardım eden toplum erdemli, mükemmel bir toplumdur. Ülkenin mutluluğu gayesiyle şehirleri birbirlerine yardım eden bir millet, erdemli, mükemmel bir millettir. Aynı şekilde erdemli, mükemmel, evrensel devlet de, ancak içinde bulundurduğu bütün milletleri mutluluğa erdirmek için birbirlerine yardım ettikleri zaman ortaya çıkar (Yediyıldız, 2000: 534 - 590).

³ Tahsin Özcan "Osmanlı Para Vakıfları" adlı eserinde, para vakıflarının Osmanlılardan önce uygulandığına dair bilinen bir örnek olmadığını, Osmanlılarda ilk olarak ne zaman uygulandığı konusunda da kesin bir bilgiye sahip olmadığını, ancak tespit edilen en eski tarihli para vakfı kaydının evahir-ı Cemaziyelevvel 826/1423 tarihi taşıyan Hacı Müslihiddin bin Halil Vakfı olduğunu belirtiyor (Özcan, 2003: 11).

1. VAKIF KURUMU

1.1 Vakfın Tanımı

Türkçede “vakıf” olarak söylediğimiz “vakf” kelimesini etimolojik olarak incelediğimizde Arapça bir isim olduğunu görürüz. Durma, durdurma, hareketten alıkoyma, hapsetme, dinlendirme anlamlarına gelir. Çoğulu “evkaf”dır. Osmanlıca’da kök fiil olarak kullanıldığında “vakfetmek” halini alır. “Mevkuf” ise vakfedilen malı ifade eder (Öztürk, 1983: 27). “Durdurulan” ve “hareketten alıkoymulan” dan kasıt vakfedilen mal olsa da yön belirtilmediği için kelimenin muhatabı vakfedilen mala dokunması durdurulan anlamında insanlar ve kurumlar da olabilir. Nitekim bir vakfın oluşmasında temel unsurlardan biri olan vakfiyede (vakıf senedi) bunun önlemi hukuki ve dini⁴ yollarla alınmaya çalışılmıştır.

Ömer Hilmi Efendi XIX. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı “ithaf-ül-ahlaf fi ahkam-il- evkaf” adlı eserinde, vakfı; “Vakf menfaati ibadullaha ait olur veçhile bir ayn’i, Cenabı Hak’kın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahbus ve memnu kılmaktır.” şeklinde tarif etmiştir ve bu tarihten sonra yapılan çalışmalarda vakıf kurumu tarif edilmek istendiğinde, çoğunlukla Ömer Hilmi Efendi’nin tanımı rağbet görmüştür. Aşağıda çeşitli boyutlarıyla anlatmaya çalışacağımız vakıf kurumu, iş tarifini yapmaya geldiğinde görüldüğü gibi ağırlıklı olarak hukuki bir zeminde tanımlanır. Dini boyutu da elbet tanımın içinde yer alır fakat sosyolojik ve iktisadi boyutlarından bahsedilmez. Bu tür tariflere genelde kişisel tanımlamalarda yer verilir.⁵

Ömer Hilmi Efendi’nin vakıf tanımını iki bölümde ayrıntılı bir biçimde incelememiz gerekir. Çünkü kullanılan kelimeler göründüklerinden daha derin anlamlar içermektedir.

“Vakf menfaati ibadullaha ait olur veçhile” yani “yararı Allah’ın kullarına ait olmak üzere” bölümünde, ibadullaha ait olan kısmın, vakfedilen menkul veya

⁴ Suiistimali önlemek için vakfiyelerin sonuna beddua niteliğinde çok sert ifadeler yerleştirilmiştir.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi” adlı makalesinde vakfı, “ben ve öteki arasında etkileşim ve dayanışma ruhunu somutlaştıran bir kurum” olarak tanımlamıştır.

gayrimenkulün aslı⁶ değil geliri olduğuna işaret edilmektedir. Bu durumda mülkün aslı ile geliri ayrı ayrı değerlendirilmektedir.

Özellikle çoğul olarak “ibadullah” kelimesinin kullanılması, vakıf gelirinin tek bir kişiden veya toplumu temsilden uzak küçük gruplardan ziyade mümkün mertebe toplumun geneline ya da geniş gruplara (çocuklar, hastalar, yaşlılar, yolcular, kuşlar vb.) vakfedilmesinin önemini vurgulamaktadır. “İbadullahtan esas maksat fakir ve miskinler olduğu halde, hayır kurumlarından yararlanmada fakirle zengin eşittir” (Öztürk, 1983: 28). Vakıftan yararlanacakların ismen belirtilmesi ise sakıncalı bir durumdur.⁷

“Temlik ve temellükten mahbus ve memnu kılmak” bölümünde ise mülkün hapsedilmek suretiyle, mevcut sahibinden diğer bir kimseye satış, bağış veya miras yoluyla başka bir kişinin tasarrufuna geçirilmesini durdurmak manası vardır. Ömer Hilmi Efendi'nin tanımında mülkün mevcut sahibi Allah'tır ve bu mülkün kontrolü vakfa aittir.⁸

1.2 Vakfın Unsurlarında Aranılan Şartlar

Vakfı oluşturan unsurları vakfı yapan, vakıftan faydalanan, vakfedilen mal ve vakfiye olarak dört ana başlıkta toplayabiliriz. Literatürde, vakfı yapan kimseye vâkıf, vakıftan faydalanan gruba mevkufunaleyh, vakfedilen mala ise mevkuf denilmektedir. Bu üçlü yapının hangi şartlarda bir araya gelip hangi şartlarda yola devam edeceğini ise vakfiye denenen kuruluş senetleri belirler. Bu şartlar, farklı mezheplerde farklı olarak değerlendirilmiştir. Biz bu çalışmada Maliki, Şafi, Hanbeli, Caferi ve Zeydi gibi mezheplerden ziyade Hanefi mezhebi hukukçularının değerlendirmeleri üzerinde durarak bu mezhebi esas almış olan Osmanlı tatbikatındaki durumu inceleyeceğiz.

⁶ Bir menkul veya gayrimenkulün aslına rakabe denir. Rakabe kelimesi Vakıflar Genel Müdürlüğünün sözlüğünde “ Bir şey'in zatına ve maddi vücuduna rakabe denir.” şeklinde tanımlanmıştır (Vakıflar Genel Müdürlüğü Sözlüğü).

⁷ Bir vakfın gelirinden faydalanan olan lehtarlar vakfiyede ismen açıkça belirtilmiş ise yapılan yardımlar vakıf yardımı olarak tarif edilse bile hukuki özellikleri açısından hibeden ibarettir. Vakıf ve hibe teberru olduklarından gaye itibarıyla birbirlerine benzerler fakat özde farklıdırlar. “Vakıf âmmeye teberru, hibe ise, muayyen bir veya birkaç hakikî veya hükmî şahsa yapılan teberrudur. Bundan başka vakıf, hükmî şahsiyeti hâiz sürekli bir teberru olduğu halde, hibe, münferit ve süreksiz ve hükmî şahsiyete vücut vermeyen bir teberru çeşididir. Hibeden rücu (cayma), hukuken caizdir; fakat yapılan vakıftan rücu edilemez. Yani vakıf yapıldıktan sonra vâkıf, hibeden rücu mümkün kılan hallerden istifade ederek, âmmeye yapmış olduğu bu teberrudan dönüp, tahsis edilen nakit veya sair emvali istirdat edemez. Vakıfla hibe arasında yapıları, teşekkülleri itibarıyla de fark vardır: Elden hibe mümkündür; fakat elden vakıf, vakfın mahiyeti itibarıyla imkânsızdır. Zira vakıfta teberrunun lehtarları belli, muayyen kimseler değildir. Vakıf adi yazılı şekilde de yapılamaz. Zira kanunda resmi senetten bahsolunuyor; vâkıfın hayatta iken yapacağı vakıf resmi senetle mümkündür.” (Şakir Berki, 1970: 1-7)

⁸ Mülkün vakfa ait olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Fakat burada bu tartışmaya girmiyoruz.

1.2.1 Vâkıfta Aranan Şartlar

En yalın haliyle vakıf yapan kimse şeklinde açıkladığımız vâkıf, mülkiyetine sahip olduğu malların bir kısmını veya tamamını toplumun menfaatine⁹ hayır yapmak ve sevap kazanmak gayesi ile¹⁰ ebedi olarak tahsis eder. Fakat, vâkıf olabilmenin bazı hukuki ve vicdani şartları vardır. Bir vakıf muamelesinin yapılabilmesi ve bu muamelenin hukuken geçerli olabilmesi için şahsın bu vakfı yapmaya ehil bulunması gerekmektedir (Kurt, 1994: 22).

Elmalılı Hamdi Yazır, ehliyeti genel olarak “Kişinin lehindeki ve aleyhindeki hükümlere salahiyet (nüfuz) ve kabiliyeti” şeklinde açıklamıştır (Öztürk, 1995: 64). Vâkıf olabilmenin gerektirdiği ehliyetler ise bu genel ehliyet tanımının ışığında ortaya çıkmış olan temlik ve teberru ehliyetleridir.

Temlik ehliyetinden kasıt kişinin mülkünü bir başkasına bedel karşılığı ya da karşılıksız olarak devredebilmesi ve bu işlemin hukuken geçerli olmasıdır. Teberru ehliyeti ise kişinin mülkünü veya hakkını, karşılıksız olarak başkasına devretmeye veya ortadan kaldırmasına yetkisi olması, bu yetkinin kullanıldığında da hukuken geçerli olmasıdır (Öztürk, 1995: 63). Temlik ve teberru ehliyetlerine sahip olmak ise bazı vasıfların varlığıyla mümkündür. Bunlar: akıllı¹¹ ve hür olmak¹² (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 53. mesele), reşit ve baliğ olmak¹³, kısıtlı olmamaktır¹⁴.

⁹ Ömer Hilmi Efendi İthaf-ül ahlaf fi ahkam-il evkaf adlı eserinin faslı evvel bölümünün 53. meselesinde, vakfın tercih edileninin toplumda eksik olan bir ihtiyacı karşılayan olduğundan bahsediyor. Zaten mevcut olan bir vakfı tekrarlamaktansa olmayanı vakfettirmek vakfın efdalidir. (Ömer Hilmi Efendi, 1977)

¹⁰ Ömer Hilmi Efendi aynı eserin 52. meselesinde vakfın sebebini Cenabı Hak'ka tekarrüb ve ibadet olarak açıklamıştır.

¹¹ Nazif Öztürk, tam olarak “akıllı” kelimesini kullanmıştır (1995). Ömer Hilmi Efendi, “Sabi ve mecnun ve matuhun vakıfları sahih olmaz” diyerek konuya değinmiştir (1977: 53. mesele). İsmail Kurt ise “Vâkıfın temyiz kudretine sahip olması gerekir” ifadesini kullanarak vâkıfın ayırt etme gücüne dikkat çekmiştir (1994).

¹² Ahmet Akgündüz eserinde “Kölelerin yaptığı vakıflar sahih değildir. Bu hükmün tek istisnası, efendisi tarafından izin verilmesi halinde, ona vekaleten kölenin yaptığı vakıflardır. Osmanlı Devleti'nde Darüssaade Ağalarının yaptığı vakıflar bu duruma örnektir.” demiştir (1996)

¹³ Reşit ve baliğ olmak farklı vasıflardır. Mecelle'nin 947. maddesinde reşit tarif edilirken, malını muhafazada itinalı olan ve har vurup harman savurmaktan kaçınan manasında “Reşit, malını muhafaza hususunda tekayyüd ederek sefeh ve tebzir tevakkı eden kimsedir.” denmektedir ve bu manada baliğ olmaktan daha önemlidir. Zira Mecelle'nin 981 ve 982. maddelerinde sırasıyla şöyle denilmektedir. “Bir çocuk baliğ olduğunda malının kendisine verilmesi hususunda aceleci olunmayıp ilerisi düşünülerek hareket edilmelidir. Reşit olduğu tahakkuk ederse ol vakit malları kendisine verilir.” “Bir çocuk reşit olmadan baliğ olursa reşit olmadıkça malı kendisine verilmeyip eskisi gibi tasarruftan men olunur.” Mecelle'nin 986. maddesinde baliğ olma yani buluşa erme yaşının başlangıcı kızlarda tam dokuz, erkeklerde ise tam on iki olarak, her iki cinsiyette de buluşun bitiş yaşı tam on beş olarak belirtilmiştir.

Bu saydığımız vasıfların çoğu, yürürlükteki Türk medeni kanununun bahsetmiş olduğu hak ve fiil ehliyetlerine sahip olabilmek için de gerekli vasıflardır. Öyle ki, Türk medeni kanununa göre canlı doğan her insan hak ehliyetine sahiptir ve bu ehliyete göre bütün insanlar hukuk düzeninin sınırları içinde, haklara ve borçlara sahip olabilirler.¹⁵ Fiil ehliyetine sahip olan bir kimse ise, kendi fiilleriyle hak edinebilir ve borç altına girebilir.¹⁶ Hak ehliyetine sahip olmak için canlı doğmuş olmak yeterli iken fiil ehliyetine sahip olmanın daha çeşitli koşulları¹⁷ vardır. İşte bu koşullar vâkıf olabilmenin koşulları içinde de yer alır. Bir bakıma vâkıf olabilmek hak ve fiil ehliyetlerine sahip olmayı da gerektirmektedir.

Vâkıfın tam ehliyete sahip olmasına rağmen istediği tasarrufu yapmasını engelleyen bir durum ise ölüm hastalığı (maraz-ı-mevt) dır (Akgündüz, 1996:133). Ölüm Hastalığı Mecelle’de, ölüm korkusu içindeki erkeğin evi dışındaki, kadının ise evi içindeki işlerini yapmaktan aciz olup mevcut bu hal üzerinden bir sene geçmeden ölmesi durumunda, bahsi gecen ruh halinin ortaya çıkışıyla ölüm anına kadar olan süre olarak açıklanmıştır (Berki: 1978: madde 1595). Bir kimse israfı dolayısıyla kısıtlanmadıkça, ömrünün hangi döneminde yaparsa yapsın, veyahut mirasçılarının ileride doğacak haklarını engelleme kastı olsun olmasın, “sağlıkta” yaptığı tasarruflarına herhangi bir itiraz yöneltilemez ve bunların sınırlandırılmasına gidilemez (Hatemi, 1969: 93). Ölüm hastalığında ise, ölümden sonraya dayandırılan bütün tasarruflar ve bu bağlamda vakıf, vasiyet hükmündedir. Eğer vâkıfın mirasçısı yoksa, bu hastalık sırasında yapılan vakıflar

¹⁴ Ömer Hilmi Efendi, “Vâkıfın deyn veya sefeh sebebi ile mahcur olmaması şarttır” demektedir (1977: 55. mesele). Burada “deyn” kelimesinden kasıt vâkıfın borcundan dolayı kısıtlı olmasıdır. Vâkıfın malına tedbir konulması şeklinde de yorumlanabilir. İsmail Kurt, borcu sebebiyle kısıtlı olan kişinin borcundan fazla olan malını vakfedebileceğini söylemektedir (1994: 22). Sefeh kelimesinin yorumu ise tartışmalıdır. Ahmet İnan “akılsızlık” kavramını kullanmıştır (1989:33). Fatih Mehmet Kaya ise kavramı zevkine düşkünlük olarak tarif etmiştir (1987:38). Kavramın ayrıntılı tartışmasını Abdullah Kahraman’ın “Müdayene Ayetinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi” adlı makalesinde bulabilirsiniz.(Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 4.)

¹⁵ Türk Medeni Kanunu, madde 8.

¹⁶ Türk Medeni Kanunu, madde 9.

¹⁷ Türk Medeni Kanununun 10,11,12,13,14,15 ve16. maddeleri bu koşulları açıklar. Bu maddelere göre ayırt etme gücüne sahip, kısıtlı olmayan her ergin kişinin fiil ehliyeti vardır. Erginlik 18 yaşını doldurulmasıyla başlar, evlenme kişiyi ergin kılar. 15 yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabilir. Yaşının küçüklüğü yüzünden veya akıl hastalığı, akıl zayıflığı, sarhoşluk ya da bunlara benzer sebeplerden biriyle akla uygun biçimde davranma yeteneğinden yoksun olmayan herkes, bu kanuna göre ayırt etme gücüne sahiptir. Ayırt etme gücü bulunmayanların, küçüklerin ve kısıtlıların fiil ehliyeti saklı kalmak üzere, ayırt etme gücü bulunmayan kimsenin fiilleri hukukî sonuç doğurmaz. Ayırt etme gücüne sahip küçükler ve kısıtlılar, yasal temsilcilerinin rızası olmadıkça, kendi işlemleriyle borç altına giremezler. Karşılıksız kazanmada ve kişiye sıkı sıkıya bağlı hakları kullanmada bu rıza gerekli değildir. Ayırt etme gücüne sahip küçükler ve kısıtlılar haksız fiillerinden sorumludurlar.

mirasın tamamı için geçerlidir ve hastalıktan etkilenmez (Akgündüz, 1996:184). Mirasçı veya mirasçılarının bulunması durumunda ise hastalığın hukuki sürece doğrudan etkisi vardır.¹⁸

Vakfın geçerli olabilmesi için gerekli bir diğer koşul ise vâkıfın rızasıdır (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 54. mesele). Vâkıfın rızası olmadan, herhangi bir zorlama ile yapılan vakıf geçerli değildir.

Ayrıca, “Vâkıfın tebaa-i devlet-i İslamiyye’den olması şart değildir” (Karinabadizade, 1978: mesele 18). Yani müslüman olmayan bir ülkenin müslüman olmayan bir vatandaşı bir İslam ülkesinde, o ülkede bulunan malını vakfederse bu vakıf kurallara aykırı olmaz.

Son olarak, “Vâkıf ile mevkufunaleyhin dinen ittihadları da şart değildir” (Karinabadizade, 1978: mesele 18). Bu sebeple bir müslüman vakfettiği malın menfaatini müslüman olmayan insanlara şart kılabilirdiği gibi, müslüman olmayan bir insan da vakfettiği malın menfaatini müslüman insanlara şart kılabilir. Bu durum kurallara uygundur ve vakfı geçerli olmaktan çıkartmaz.

Vâkıfın bir şirket olması durumunda ise bütün hissedarların oyu ve rızasının bulunması ve ortaklardan her birinin, yukarıda tek tek açıkladığımız vakıf kurabilme özelliklerine ve ehliyetine sahip olması şarttır. Şirketin kurulmasıyla ilgili diğer konular ister düzgün ister bozuk olsun sonucu etkilemez (Öztürk, 1995: 72). Bu durumda günümüzdeki halka açık şirketlerin çok ortaklı yapısı, tüm ortaklara ulaşma ve rızasını alma açısından bu şirketlerin vakıf kurabilme özgürlüklerini engeller nitelikte gözükmektedir.

1.2.2 Vakfedilen Malda Aranan Şartlar

Vâkıfın neyi hangi şartlarla vakfedeceği ise ayrı bir tartışma konusudur. Öncelikle vakfedilen malın mütekavvim olması gerekmektedir. Mütekavvim mal, dinen

¹⁸ Vâkıfın mirasçısı mevcut, ancak bu mirasçı karı veya koca ise ve vâkıf da bütün malını vakfedip tescil ettirdikten sonra vefat etmişse, bakılır; eğer kalan eş yapılan vakfa icazet verirse vakfın tamamı geçerli olur, icazet vermediği takdirde de, eşin payı çıkarıldıktan sonra geriye kalan terekede vakıf muamelesi sahih olur. Vâkıfın eşinden başka mirasçısı bulunduğu takdirde, ölüm hastalığındaki vakfı tıpkı vasiyet gibi, terekenin üçte birinden geçerlidir. Bu orandan fazlasında mirasçılarının icazetine ihtiyaç vardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız Ahmet Akgündüz (1996).

kullanılması sakıncalı olmayan, aynı zamanda da mülkiyet ve kullanım hakkı elde edilmiş olan mal demektir (Berki, 1978: madde 127). Bir malın vakfedilebilmesi için her iki manadaki şartları taşıyor olması gerekmektedir. Örneğin denizdeki balık dinen sakıncalı bir mal olmamasına rağmen mülkiyet ve kullanım hakkı elde edilmiş bir mal değildir. Her iki şartı yerine getirememesi sebebiyle mütekavvim olarak değerlendirilemez. Ancak avlanıp elde edildikten sonra tam anlamıyla mütekavvim mal olur. Ahırda bulunan dinen sakıncalı bir hayvan ise mülkiyet ve kullanım hakkı mevcut olmasına rağmen yine mütekavvim mal çerçevesinde değerlendirilemez (Hatemi, 1969: 100), (Öztürk, 1995: 187).

Vakfedilen malın mülk ve akar olması şarttır. Temlik ve teberru ehliyetlerinden daha önce bahsetmiştik. Temlik ehliyeti açık bir şekilde bir mülke sahip olmayı gerektirdiğinden malik olmayan yani bir mala sahip durumda bulunmayan kimsenin bizzat vakıf kurmaya yetkisi olamaz. Bu manada vakfedilecek malın mutlaka vakıf kuracak kişinin mülkü olması gerekmektedir (Öztürk, 1995: 74). “Akar” dan kasıt ise bina, arazi, bağ ve bahçe gibi başka yere nakli mümkün olmayan maldır. Bu çeşit mallara gayr-i menkul denir.¹⁹ Asıl akar, arsa ve araziden ibarettir. Bina ve ağaçların akara dahil olması, üzerinde buldukları yerin bir parçası olmaları itibariyledir.

Halk akar kelimesini kira getiren gayr-i menkul için kullanmaktadır. Mesken olarak faydalanılan bina ve meyvesinden şahsen istifade edilen bağ ve bahçelere de akar denmektedir. Bu mana örfteki kullanım itibarıyladır.²⁰ Ömer Hilmi Efendi , İthaf-ül ahlaf fi ahkam-il evkaf adlı eserinin 58. meselesinde “mevkufun akar yani gayrimenkul olma şartı sebebiyle menkulün vakfı sahih değildir” der. Bu nokta tezimizin asıl konusunu oluşturan para vakıfları açısından değerlendirildiğinde önemli bir tartışma mevzudur.. Aynı maddenin devamında “ Şu kadar var ki bir menkulün vakf olunması hakkında bir beldede örf ve adet cereyan etmiş ise ol beldede o makule menkulün vakfı sahih olur.” denmektedir.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde, menkul vakıfların “teamül” durumunda serbestlik kazanması gerektiği görüşü ile buna karşı oluşmuş görüşleri ayrıntılı biçimde tartışma imkanı bulacağız.

¹⁹ Bir gayrimenkul vakfedilirken ona bağlı olarak bazı menkullerde vakfedilebilir. Bir çiftlikle birlikte ziraat aletleri ve çiftlik hayvanları gibi, (Hatemi, 1969: 100), (Ömer Hilmi Efendi, 1977: mesele 59).

²⁰ VGM, vakıflar sözlüğü, (Akgündüz, 1996: 203).

Vakfedilen malda aranan bir diğerk koşul ise ayn olmasıdır. Hanefilerin ve Osmanlı hukukçularının mütekavvim olma şartıyla yetinmeyerek ortaya koydukları bir koşuldur (Öztürk, 1995: 187). Ayn'ı anlamak için öncelikle mülk ve mal kavramlarını açıklayalım. Mecelle'nin 125. maddesi "Mülk, insanın malik olduğu şeydir, gerek a'yan olsun ve gerek menafi olsun" der. Yani ister malın aslı, ister menfaati olsun insanın sahip olduğu şeye mülk denir. Mecelle'nin 126. maddesi ise "mal" kavramını "Tab-ı insani mail olup da vakt-ı hacet için iddihar olunabilen şeydir ki menkule ve gayri menkule şamil olur." şeklinde açıklamıştır. Yani insan tabiatının ilgi duyduğu ve ihtiyaç duyulduğunda satılabilen şey maldır, menkul ve gayrimenkulü kapsar denilmektedir. İki tanım karşılaştırıldığında mal ile mülkün benzer özellikler gösterdiğini görüyoruz. Aradaki farkı ise şu şekilde açıklayabiliriz. Mülkün bir malın aslını ve menfaatini içinde barındırdığını az önce söylemiştik. Bir malı menfaatiyle birlikte satmak mümkünken sadece menfaatini satmak mümkün değildir. O yüzden menfaate mal denilemez (Öztürk, 1995: 74). Ayn elle tutulabilen gözle görülebilen yani fiziki şeyleri tanımlayan bir kavramdır. Menkulü ve gayrimenkulü kapsar. Ayn olmayan dolayısıyla vakfedilemeyen ise alacak hakkı(deyn) ve menfaattir. (Öztürk, 1995: 189). Kısaca aynı, mülkün mal olabilen kısmı şeklinde tarif edebiliriz. Bu durumda aslından bağımsız olarak bir menfaatin vakfedilmesi mümkün olmamaktadır.

Vakfın konusunu oluşturan mevkufun malum ve muayyen olması şarttır (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 65. mesele). Meçhul üzerinden yapılan tasarruf sağlıklı değildir. O yüzden vakfedilen malın vasıfları açık şekilde ortaya konulmalıdır. Şu arsamın yarısını, veya iki evimden birisini vakfettim demenin yarattığı belirsizlik vakfı geçersiz kılar. İki evden hangi birinin veya arsamın hangi yarısının vakfedildiği açıkça beyan edilmelidir (Öztürk, 1995: 81).

Vakfedilen malın ifraz edilmiş olma şartı ile meşgul olup olmama durumu ihtilafli bir konudur. İfraz edilmiş demek mevkufun hisseli olmayıp taksim edilmiş olmasıdır. İfraz edilmiş olmanın tersi ise eski tabirle "müşa" değildir. Yani malın hisseli olup, taksim edilmemiş olması anlamına gelir. Bahsi geçen ihtilaf müşa maldaki ortaklardan her birine ait olan payın vakfın konusunu teşkil edip edemeyeceği, bir başka deyişle mevkuf olup olamayacağı üzerinedir. Mescit, hastane, kabristan ve kütüphane gibi ayn'i ile birlikte faydalanılan vakıflarda mevkufun ifraz edilmiş olması şartı bütün hukukçular tarafından ihtilafsız kabul edilmekle birlikte ayn'i ile intifa olunan vakıfların

dışındaki vakıflarda ihtilaf söz konusudur. Hanefilerin dışındaki hukukçular hisseli malın ifrazını şart görmezken Hanefi hukukçuları duruma taksimi mümkün olan ve olmayan mallar üzerinden bakmıştır. Taksimi mümkün olmayan mallarda ifraz da mümkün olmayacağından bu malların vakfedilebileceği üzerinde mutabakat halindedirler. Taksimi mümkün olduğu halde bu taksim yapılmadan vakfedilen mallarla ortaya çıkan bir vakfın uygun olmayacağını savunan İmam Muhammed ile aynı durumdaki vakfın sahih olacağını savunan Ebu Yusuf tartışmanın iki tarafıdır. Osmanlı hukukçuları Ebu Yusuf'un görüşünü fetvaya esas kabul etmişlerse de şeriye sicillerinde İmam Muhammed'in görüşü doğrultusunda da karar verildiği görülmektedir (Akgündüz, 1996: 194).

Vakfedilen malın meşgul olması Hanefi hukukçulara göre bir sorun değildir. Örneğin ekili tarla ile, içinde menkul eşya bulunan ev veya dükkanın vakfı sorun yaratmaz. Ekinin biçilmesine veya eşyaların tahliyesine gerek yoktur. Bu görüş Ebu Yusuf ve diğer İslam hukukçuları tarafından benimsenmiştir. Sadece İmam Muhammed meşgul mevkuf ile taksimi yapılmamış mevkufu aynı bakış açısıyla değerlendirerek uygun görmemiştir (Akgündüz, 1996: 199).

Vakfın geçici olarak kurulabilme esnekliği diğer mezheplerde görülse de Hanefi mezhebinde ebedi olması şartı aranır. Bu durumda vakfın konusu olan malın, faydası devamlılık özeliği taşıyan bir mal olması gerekir. Daha önce vakfın konusu olacak şeyin ayn olması gerektiğinden ve ayn'ın da akar(gayri menkul) ve menkul olarak ikiye ayrıldığından söz etmiştik. Menkul ise hayvan, ticari eşya ve nakit parayı içine alır. Vakıf "bir ayn'ın aslını ebediyen hapsetmek" olduğundan Hanefi hukukçular ebediyet(te'bid) şartına en uygun aynın akar olduğunu belirtmişlerdir.

Genel olarak bir değerlendirme yapacak olursak Hanefi mezhebi dışındaki Maliki, Şafi, Hanbeli, Caferi, Zeydi gibi mezheplerde vakfedilebilecek özelliklere sahip şeyler tespit edilirken kısıtlamalardan mümkün olduğunca kaçınılmış, hukuki düzenlemeler yapılırken de oldukça esnek davranılmıştır. Hanefiler ise vakfın konusunu çok dar bir alana sıkıştırarak bu konuda hayli katı bir tutum sergilemişlerdir. Normalde Hanefi mezhebini esas alan Osmanlı Devleti tatbikatı ise bu katı tutumu genişletici politikalarla, ekonomik ve sosyal değişimleri de göz önünde bulundurarak aşmaya çalışmıştır. Bu

politikaların hayata geçirilmesinde dayanak noktaları Hanefi mezhebinin önemli hukukçularından Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in yorumları olmuştur.

Aktarılmış bir hadisten, mecburiyetten, saygın bir örf-adet kaidesinden veya kamu yararının gözetilmesinden dolayı genel bir hukuk kaidesini terk edip istisnai bir hükmü kabul etmeye istihsan denilmektedir. Ebu Yusuf'un görüşüne göre vakfedilmesinin sakıncalı olmadığı yönünde hadis bulunan bir menkul, vakfın konusu olabilirken İmam Muhammed'e göre örf ve adetin oluşmuş olması, hakkında hadis bulunmasa dahi menkulün vakfedilmesi için yeterlidir. Yani her iki hukukçu da farklı istihsan delillerine dayanarak menkulün vakfını caiz görmüşlerdir. Osmanlı uygulamasında ise İmam Muhammed'in görüşü hakimdir. İnsanların teamülü öyle bir senettir ki, onunla hareket edilebilir. Örf ile sabit olan şey hadis ile sabit olan gibidir. Nakit para, fakir çiftçiler için tohumluk hububat, at, mektep ve medreselere sofraya takımı, zenginler ile fakirler arasındaki ziynet farkını azaltmak amacıyla gelinlik, süs eşyaları, yine fakirlerin yararlanması için süt hayvanları ve benzeri menkul malların vakfı hep bu delillere göre meşru sayılmıştır. Hatta bazı hukukçular örf'e gerek olmadan ibadet yapma ve Allah'a yakınlaşma kastı taşıyan her vakfın geçerli olduğunu İmam Muhammed'den aktararak söylemişlerdir (Akgündüz, 1996:204).

1.2.3 Vakıftan Faydalanacaklarda Aranılan Şartlar

Vakfın sağladığı menfaatten kimler yararlanabilir sorusu ile vakfın sebebi nedir sorusunu birlikte sorduğumuz zaman vereceğimiz cevapların birbiriyle örtüşmediğini görmekteyiz. Öncelikle ilk sorumuzun cevabını vermeye çalışalım. Vâkıf tarafından vakfın menfaati kime veya neye tahsis edilecek ise ona mevkufunaleyh diyoruz.²¹ Bir vakıf mevkufunaleyhsiz olamaz. Mevkufunaleyhi olmayan mevkuf sahipsiz demektir ve dinen israf yapılmış olur. Bu da haramdır (Öztürk, 1995: 97). Mevkufunaleyh konusunda ciddi bir esneklik olduğuna daha önce kısmen değinmiştik. Mevkufunaleyh genelde ihtiyaç sahibi fakirler olmasına rağmen zenginlerin de vakfın sağladığı menfaatten faydalanmasında bir engel yoktur. Hatta zengine sarf edilen malın israf veya yasak sayılmasından ziyade ibadet sayılabileceği bile söylenmektedir. Bu görüş savunulurken "hediyeleniz, sevişiniz..." hadis-i şerifi kaynak olarak alınırken bu gibi davranışların

²¹ VGM, vakıflar sözlüğü.

karşılıklı muhabbetin gelişmesine sebep olduğu savunulur (Öztürk, 1995: 104).²² Yine aynı şekilde müslüman olmayan insanların mevkufunaleyh olması en az müslüman insanların olması kadar doğaldır. Zaten Ömer Hilmi Efendi'nin vakıf tanımında yer alan “ Vakf menfaati ibadullaha ait olur” cümlesi mevkufunaleyhin geniş sınırlarını ifade eder nitelikte duruyor. Bunların dışında vakıf menfaatinin vâkıf tarafından kayd-ı hayat şartıyla kendisine veya evlatlarına tahsis edildiğini de biliyoruz (Akgündüz, 1996: 233).

Vakfin sebebinden bahsedilirken ise en genel anlamı ile gayesi kastedilir (Hatemi, 1969: 117). Vakfin sebebi nedir sorusunu daha önce “ Cenab-ı Hakk'a yaklaşmak ve ibadet etmektir.”(Ömer Hilmi Efendi, 1977: 52. madde) şeklinde cevaplandırmıştık. İşte, mali bir ibadet yapmak ve Allah'a yakınlaşmak kastına “kurbet” kastı diyoruz. Kurbet kastının gerçekleşmesi ve dış aleme yansiyabilmesi için vakıftan yararlanacak kimselerin ve yararlanma şartlarının belirtilmesi gerekmektedir. Kurbet kastının bulunup bulunmadığı dış aleme olan bu yansımalarından anlaşılır. Vakfedilen mallar için konulan yararlanma şartları ile bu mallardan yararlanması için belirlenen kesim, kurbet kastının bulunmadığını gösteriyorsa vakıf geçerli olmaz. Hanefi fıkhına göre hem vakfedenin inancında hem de gerçekten²³ kurbetin mevcut olması gerekmektedir(Hatemi, 1969: 119).

Mesela bir müslümanın, diğer dinlere ait tapınaklar için veya katiller, gaspçılar lehine yaptığı vakıflar geçerli olmaz. Çünkü ne gerçekte ne de vakfedenin inancında kurbet şartı sağlanmaz. Aynı şekilde müslüman olmayan bir kimsenin camii için yaptığı vakıf da geçerli değildir. Çünkü bu durumda gerçekte kurbet sağlansa bile vakfedenin inancına göre kurbet sağlanmaz. Yine müslüman olmayan bir kimsenin örneğin bir musevinin bir sinagog için yapacağı vakıf geçerli olmaz. Çünkü bu sefer de vakfedenin inancına göre kurbet sağlansa bile gerçekte kurbet sağlanmaz. Fakat bir müslümanın, örneğin kilisenin kendisine değil de ona mensup yoksullar için yaptığı vakıf geçerlidir. O halde İslam Devleti tebaasından olan bir gayrimüslimin müslüman olsun olmasın yoksullar yararına yapacağı vakıf da geçerlidir. Çünkü bu durumda hem vakfedenin inancına göre hem de gerçekten kurbet şartı gerçekleşmiş olur (Hatemi, 1969: 121). Kurbet kastının aranması sonucu ortaya çıkan bu ayrımlar ibadullah kavramını

²² Menfaati yalnız zengine tahsis edilmiş vakıf ise Şafi ve Hanbeli mezhepleri dışında geçerli değildir (Akgündüz, 1996: 234).

²³ Burada “gerçek” ten kasıt İslam hukukunun hükümleridir.

netleştiren, muhtaç insanların ihtiyaçlarının karşılanmasında dinsel faktörlerin yaratacağı engelleri ortadan kaldırarak yardımlaşma olgusunun bu engeller altında ezilmesini önlemiş oluyor. Bir başka deyişle, öncelikle kurbet kastından emin olmak isteyen vakıf sistemi bu kutsal niyeti gördüğü an vâkıf ile mevkufunaleyhi derhal bir araya getiriyor.

Vakfin sağladığı menfaatten kimler yararlanabilir sorusu ile vakfin sebebi nedir sorusuna vereceğimiz cevapların birbiriyle örtüşmediğinden bahsetmiştik. Demek istediğimiz şudur: Bir yandan vakıf menfaatinin vâkıfın bizzat kendisine ya da vâkıfın evlatlarına tahsis edilebildiğini söylerken, öte yandan vakfin sebebinin kurbet kastına dayandığını belirttik. Bu durumda menfaati vâkıfın kendisine ya da evladına tahsis edilmiş bir vakıfta kurbet kastını bulabilir miyiz? İşte örtüşmediğine inandığımız nokta budur. Hanefi hukukçular arasında farklı yorumlara sebep olmuş bu durumun Osmanlı tatbikatına yansması da türlü türlü olmuştur. Ebu Hanife ve İmam Muhammed malını vakfeden kişinin bu vakfin menfaatini kendisine ya da çocuklarına tahsis etmesi durumunda vakfı geçerli görmemişlerdir. Onlara göre Allah'ın rızasını kazanmak ancak mülkü Allah'ın mülkü haline getirmekle olur ve menfaatin tamamının veya bir kısmının vâkıfa veyahut çocuklarına tahsis edildiği durumda bu gerçekleşmez (Kaya, 1987: 45). Bu görüşün karşısında ise Ebu Yusuf vardır. Ebu Yusuf'a göre vâkıfın nefsinin mevkufunaleyh yaptığı vakıflar kayıtsız şartsız geçerlidir. Hz. Peygamberin “ kişinin nefsinin yaptığı zaruri harcamaları sadakadır” hadisinden hareketle nefse yapılan vakfin da kurbet kastı taşıdığı düşüncesindedir. Aslında yapılan tartışmaların, daha doğrusu aile vakıflarına olan tepkinin kaynağı, Kuran'ın miras hakkındaki kesin hükümlerinde değişikliğe gidilme korkusudur.²⁴ Bir hac esnasında Medine'deki İslam vakıflarını gördükten sonra bu kurumun İslam toplumu için çok faydalı olacağına kanaat getiren Ebu Yusuf, dönemin sosyal şartlarını da göz önünde bulundurarak kendi mezhebinden yükselen muhalif seslere rağmen vakfı kolaylaştıracak ve vakfa büyük serbestlik getirecek yeni hükümler getirmiştir (Köprülü, 1942: 4). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

²⁴ Bir görüşe göre vakıf kurumu ve bilhassa aile vakıfları Müslümanlığın koyduğu yeni verâset hükümlerine karşı eski Arap örfünün bir tepkisinden doğmuştur. Arap hayatında İslâmiyet'ten evvel kadınların ve kız çocukların sosyal ve hukuki konumları çok aşağı idi; İslâm dini, kadının bu vaziyetini yükselterek onun da verâsete ehli olduğu hükmünü getirdi. Asırlardan beri sürüp gelen bir ananeye karşı İslâm dininin aldığı bu açık duruş, Araplar'ı doğrudan doğruya olmasa da dolaylı yoldan bir tepki göstermeye yöneltti ve bunun neticesinde aile vakıfları meydana çıktı. Bu usul sayesinde bir aile reisi, vakıf tesisi suretiyle kızlarını mirastan mahrum bırakabiliyordu. İslâm hukukçuları, miras hakkındaki Kuran hükümlerini fiilen hiçe indiren bu usul karşısında şiddetli itirazlarda bulundular; hatta Maliki'lerin vakıf sisteminde buna mani olacak hükümler kondu. (Köprülü, 2005: 295-343).

uygulama Ebu Yusuf görüşünün bir yansımasıdır. Öyle ki Osmanlı’da vâkıf, vakfın gelirinin tamamını veya bir kısmını kendisine, çocuklarına (Akgündüz, 1996: 274)²⁵ ya da yakınlarına, bu kişilerin ömrü son bulduktan sonra ihtiyaç sahibi bir cihete aktarılması halinde, tahsis edebiliyordu (Akgündüz, 1996: 252). Osmanlı tatbikatında bu esnek yapı İbn-i Kemal’in (1468-1534) vakfın tarifine “ veya vâkıfın istediği yere sarf etmesi” kaydını eklemesiyle daha da gelişmiştir (Akgündüz, 1996: 238).

Bütün bu yorum ve düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğunda aile vakıflarının toplam vakıflar içinde önemli bir yer tutmasını sağlamıştır. Bu noktada Hasan Yüksel’in aile vakıfları üzerine yaptığı araştırma üzerinde durmakta fayda var (Yüksel, 1990: 24). Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde coğrafi konumu bugünkü Türkiye topraklarına, vakfiyesi XVII. yüzyıla ait 1663 vakıf mevcuttur. Her yıldan ve her ilden ortalama 3er vakıf seçilerek toplamda 313 vakıfla yapılan bu araştırma örneklem büyüklüğü itibarıyla son derece bilimsel ve bütünü yansıtır nitelikte gözükmektedir.

Vakıf kurucusunun vakfettiği malın faydasını, aile bireylerine, akrabalarına ve kendisine şart koştuğu vakıf türüne zürri vakıf diyoruz. Yapılan bu araştırma gösteriyor ki XVII. yüzyılda tesis edilen bu 313 vakfın 173 tanesi yani % 55,27 si zürri vakıflardır. Vakıf sahipleri bu vakıflar vasıtasıyla öncelikle kendilerine, eşlerine, kız ve erkek evlatlarına, torunlarına, kardeşlerine, kardeş çocuklarına ve diğer akrabalarına daha sonra da cariyelerine, azatlı cariyelerine, kölelerine, azatlı kölelerine nakit maaşlar tahsis ediyorlardı. Aile bireylerine bağlanan bu maaşlar dışında kullanım ve oturma hakları gibi başka menfaatler de sağlanıyordu. Vâkıf bu menfaatleri paylaştırırken “kocasından boşanmış olan kızlarına” ve “ölümünden sonra başka biriyle evlenmeyen hanımına” gibi şartlar öne sürebiliyordu. Ayrıca açıkça sağlanan bu menfaatlerin dışında vakıfların denetim ve yönetim görevlerini aile bireylerine yaptırarak onlara hem iş hem de meşru bir gelir sağlamış oluyorlardı.²⁶

²⁵ “Veled” kelimesi bir defa kullanıldığı zaman vâkıfın sadece kendi öz kız ve erkek çocukları kastedilir. Öz çocuklar ölünce vakıf torunlara intikal etmez. Vâkıf sadece erkek çocuklarını kastediyorsa bunu belirtmelidir. Şayet vâkıfın çocuğu yok ise torunu hak sahibi olur. Toruna verildikten sonra vâkıfın çocuğu olursa torundan alınıp tekrar çocuğa verilir. Vâkıf iki derece belirtmişse yani “Veledime ve veledimin veledine” demişse sadece bu iki kuşak yani çocukları ve torunları hak sahibi olur. Vâkıf üç derece belirtmişse bütün nesiller hak sahibi olur. “Veled” yerine “evlad” kelimesi kullanılırsa tekil bir kelime olmasına rağmen vâkıfın yalnız mevcut evladı anlamına gelmez. İleride doğacak çocuklarda vakfın gelirinden faydalanır. “Evlad” kelimesi iki kez kullanıldığında bütün nesilleri içine alır. Bu ayrımların oluşmasında Ebussuud Efendi’nin önemli etkisi olmuştur (Demir, 2006: 164).

²⁶ Hasan Yüksel’in aynı tez çalışmasında bu vakıfların ayrıntılı örnekleri bulunabilir.

İnsanların, geleceklerini güven altına alma endişelerini göz önüne aldığımızda, karşımıza ülkelerin makro ekonomik sorunlarının başında gelen sosyal güvenlik sorunu çıkar. Bu güvenin sağlanması için bir çok kurum birbiriyle uyum içinde sürekli çalışmak zorundadır. Bugüne baktığımızda tüm bu çalışmalara rağmen sağlıklı ve tatminkar bir sosyal güvenlik yapısından bahsetmek pek mümkün gözüküyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda aile vakıflarına gösterilen bu müsamahanın devletin sosyal güvenliğe olan hassasiyetinden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü aile vakıfları sayesinde servetler hem sosyal güvenlik mekanizmalarına dönüşüyor hem de birer işveren halini alıyordu. Böylece insanlar müstakil ve saygın bir hayat yaşayabiliyordu.

Örneğin 1630 yılında tesis edilen bir aile vakfında vâkif, ölümünden sonra karısına ve kızına evlenmedikleri sürece 300 akçelik maaş tahsis etmiştir (Yüksel, 1990: 227).²⁷ Bu rakamın, XVII. yüzyıl şartlarında birinci derece yakınlarla bağlanan maaşlara bakıldığında ortalamaya yakın bir rakam olduğunu hemen belirtelim. Şimdi bu maaşın o günün şartlarındaki alım gücü üzerine birkaç değerlendirme yapalım. 1640 yılında 1 kile (=24,576 kg) pirinç 42 akçedir (Tabakoğlu, 2005: 335).²⁸ Yani 300 akçelik bir maaşla yaklaşık 175 kg pirinç alınabiliyor. Bugünkü toprak mahsulleri ofisi pirinç fiyatlarıyla²⁹ hesapladığımızda yaklaşık 300 YTL'lik bir maaş ortaya çıkmaktadır. Genel bir değerlendirme yapmak için de yine Hasan Yüksel'in araştırmasına başvuralım. Bahsi geçen 173 aile vakfından aile bireylerine ve akrabalara aktarılan yıllık toplam para ortalama 6.888.713 akçedir. Bu durumda 1 aile vakfından aile bireylerine ve akrabalara aktarılan yıllık gelir yaklaşık 40 bin akçe olur. Buda aylık yaklaşık 3300 akçeye karşılık gelir. Yine o günün ve günümüzün pirinç fiyatlarından hareketle yapacağımız hesaplar neticesinde 1 aile vakfının aile bireylerine ve akrabalara bugünün parasıyla aylık ortalama 3000-3500 YTL gelir sağladığını söyleyebiliriz. Bu rakamlar günümüz sosyal güvenlik sistemlerinin sağladığı gelirlerle kıyaslandığında oldukça yüksek rakamlardır.

1.2.4 Vakfiye

Vakfin gelir kaynaklarının nasıl işletilip, nerelere ne şekilde sarf olunacağını ve vakfa kılavuzluk edecek diğer bir çok bilgiyi vakfiyede buluyoruz. Daha geniş olarak

²⁷ Hasan Yüksel, age, s. 227.

²⁸ Ayrıca aynı kaynakta, gıda maddeleri fiyatları ortalama değişiminin 1606-1656 yılları arasında negatif yönde binde altı gerçekleşerek ucuzladığı bilgisine ulaşıyoruz.

²⁹ Toprak Mahsulleri Ofisinde ortalama pirinç kilogram fiyatı günümüz itibarıyla 1,67 YTL dir.

ifade etmek gerekirse “vakfiyeler, diplomatik açıdan tasdik ibaresi, davet lafzı, vakfın, mütevellinin(vakıf yönetimi) ve mevkufun tanımı, vakıf şartları, vakıftan rücu (mütevellinin itirazı, hakimin hükmü), vakfı bozacaklar için beddua, tarih ve şahitler kısımlarından oluşurdu”. Vâkıf, bütün şartlarını kadıya tescil ettirdiği vakfiyesinde ifade ederdi. Vakfiyeler vakfın idaresinde ve ihtilaf olduğunda bakılacak ana kaynaklardır. Düzenlenen orijinal vakfiye genellikle vâkıfta, vâkıfın ölümünden sonra ise varislerinde olur, defterlere kaydedilmiş sureti ise devlet arşivinde muhafaza edilirdi (İpşirli, 2006: 61-72).

Bindiği üzere Kuran’da vakıfla ilgili hususi bir ayet yoktur ve vakıf kelimesi hiçbir yerde geçmez. Fakat sadakanın her çeşidi bir çok ayet ve hadiste hem tavsiye edilmiş hem de kimlere verileceği tarif edilmiştir.³⁰ Bu hadislerden Sadaka-i cariye ile ilgili olan ise hemen hemen bütün vakfiyelerin giriş kısmında yer alır. Bu hadise göre bir insan öldüğünde amel defteri (sevabı) kapanır. Yalnız, sadaka-i cariyesi (çeşme, köprü, hastane, cami, mektep yaptırmak, ağaç dikmek), ilmi bir eseri, kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan kimsenin amel defteri kapanmaz. Böyle kamu yararına eserleri baki kaldıkça da sevabı da devam eder. Vakfın toplum tarafından benimsenmesinde bu hadisin önemli katkısı olmuştur (İpşirli, 2006: 61-72).

Vakıf kurumunu sıradanlaştıran ve bu kuruma olan güveni sarsan en önemli faktörlerden biri suiistimaldir. Genelde yüksek miktarda paralarla çalışan vakıflar bu açıdan yolsuzluğa son derece müsaittirler. Bu noktada vakfiyeler, suiistimali engellemek adına en önemli fırsatlardır. Çünkü bir nevi sözleşme özeliği taşıyan vakfiyeler bu kuruma dahil herkesin sınırlarını baştan belirler ve bu sınırların dışına çıkılmasını engeller. Vakfın kelime anlamını açıklarken “hapsetmek”, “durdurmak” sözcüklerini

³⁰ “Haydi, hep hayırlara koşun, yarışın!...” (Bakara 148), “Şüphesiz ki sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar ve Allah'a güzel bir borç verenler var ya, (verdikleri) onlara kat kat ödenir. Ayrıca onlara çok değerli bir mükafat da vardır.” (Hadid 18), “Allah'a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik gönderirseniz onu Allah katında daha üstün bir iyilik ve daha büyük mükafat olarak bulursunuz.” (Müzemmil 20), “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin...” (Bakara 177), “(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.” (Bakara 195), “Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. ” (Bakara 261), “Yoksulu yedirmek konusunda birbirinizi teşvik etmiyorsunuz.” (Fecr 18), “Gördün mü, o hesap ve ceza gününü yalanlayanı! İşte o, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi özendirmeyen kimsedir.” (Maun 1,2,3), “Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışırlar. İşte onlar salihlerdendir.” (Al-i İmran 114)

kullanmıştık. Yani bir malı alım satımdan alıkoyup ihtiyacı olana sürekli tahsis etmek. Bu durumda vakfın zamana hükmetme gibi bir sorunu vardır. İşte gelecek zamanı kontrol altına almak bir başka deyişle malı mülkü gelecekte kullanacak olanların kötüye kullanmalarının önüne geçmek için vakfiyeye konulmuş maddeler hayati önem arz eder (Armağan, 2006:169-171). Ama yine de vakfiyede yazan şartlara itibar etmeyerek çıkarları doğrultusunda hareket eden yöneticiler tarihin her döneminde olmuştur. Bu gibi durumları kısmen de olsa önlemek için vakfiyelerin sonuna beddua niteliğinde çok sert ifadeler yerleştirilmiştir. “Her kim bu vakfı değiştirirse Allah’ın , meleklerin ve bütün müminlerin laneti üzerine olsun” ifadesi vakfiyelerde sıkça rastlanan bir bedduadır.³¹ Kuran’da, vasiyeti değiştirmenin günah olduğuna dair “Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse günahı onu değiştirenleredir” (Kuran-ı Kerim, Bakara, 181) ayeti genellikle vakfiyeler için de kullanılmıştır (İpşirli, 2006: 61-72).

Vakfiyelerin giriş kısımları Türk vakıf kurucularının insan ve dünya anlayışlarını açıklamamıza yarayacak son derece zengin veriler içermektedir (Yediyıldız, 2000: 534-590). Örneğin Kanuni Sultan Süleyman’ın Süleymaniye Külliyesi’ne ait vakfiyesinde “Allah’ın bize ihsan eylediği lütufların, nimetlerin, atıfetlerin şükran borcunu eda eylemek üzere bu camii altınla gümüşten yaptırmayı, kapı ve duvarlarını en nadide inci ve yakutlarla bezemeği düşünmüştük, buna muktedirdik de, ancak İslam dini gösterişi ve israfı tecviz etmediği cihetle sadeliği tercih eyledik. Bununla beraber yaptığımız bina öylesine sağlam, öylesine güzel ve mükemmel bir eser oldu ki, en kıymetli maden ve mücevherlerle de yapılmış ve tezyin edilmiş olsaydı bundan daha güzeli, daha kıymetlisi ortaya konulamazdı” denilmektedir (Kunter, 1970: 9-14).

³¹ Kanuni Sultan Süleyman vakfiyesinde beddua olarak şu ifadeler yer alır: “Allah’a ve Ahiret gününe inanan, güzel ve temiz olan Hazreti Peygamberi tasdik eden, Sultan, Emir, Bakan, küçük veya büyük herhangi bir kimseye, bu vakfı değiştirmek, bozmak, nakletmek, eksiltmek, başka bir hale getirmek, iptal etmek, işlemez hale getirmek, ihmal etmek ve tebdil etmek helal olmaz. Kim onun şartlarından herhangi bir şeyi veya kaidelerinden herhangi bir kaideyi bozuk bir yorum ve geçersiz bir yöntemle değiştirir, iptal eder ve değiştirilmesi için uğraşır, fes edilmesine veya başka bir hale dönüştürülmesine kastederse, haramı üstlenmiş, günaha girmiş ve masiyetleri irtikap etmiş olur. Böylece günahkarlar alınlarından tutularak cezalandırıldıkları gün Allah onların hesabını görsün. Mâlik onların isteklisi, zebaniler denetçisi ve cehennem nasibi olsun. Zira Allah’ın hesabı hızlıdır. Kim bunu işittikten sonra, onu değiştirirse onun günahı, değiştirenler üzerindedir. Kuşkusuz O, iyilik edenlerin ecrini zayı etmez...” Aynı vakfiyenin dua kısmında ise şunlar söylenir: “Her kimse ki; Vakıflarımın bekasına özen ve gelirlerinin artırılmasına itina gösterirse, bağışlayıcı olan Allahu Teala’nın huzurunda ameli güzel ve makbul olup, mükâfatı sayılamayacak kadar çok olsun, dünya üzüntülerinden korunsun ve muhafaza edilsin...”

1.3 Vakfın Çeşitleri

Şimdiye kadar çözümlenmeye çalıştığımız vakfın karmaşık yapısı bir sınıflandırma ihtiyacını da beraberinde getiriyor. Vakfın faaliyet alanından vakıftan faydalanan kesime, vakfı yönetenden yönetimin biçimine ve hatta vakfedilen malın niteliğine kadar çeşitli şekillerde bu sınıflandırmayı yapmak mümkündür. Bazı eserlerde (Kaya, 1987: 57) vakıflar, gördükleri hizmet bakımından dini vakıflar, sosyal vakıflar ve iktisadi vakıflar olarak sınıflandırılrsa da biz bu ayrıma gitmeyeceğiz. Çünkü giriş kısmında da belirttiğimiz gibi bir vakfın dini olduğu kadar sosyal, sosyal olduğu kadar da iktisadi olduğu kanaatindeyiz. Tabi bunları söylerken İmparatorluk dönemi vakıflarından bahsediyoruz. Günümüzde kurbet kastından uzak, sosyal ve iktisadi alanlardan ziyade siyasi alanlarda faaliyet gösteren ve sivil toplum örgütü şeklinde de tanımlanabilen vakıflar mevcuttur.

1.3.1 Menkul ve Gayrimenkul Oluşu Bakımından Vakıflar

1.3.1.1 Menkul Oluşu Bakımından Vakıflar

Menkul, bir yerden başka yere nakli mümkün olan şeydir. Daha önce menkulün hangi şartlarda vakfın konusu olabileceğini tartışmıştık. Para, kumaş, çeşitli hayvan türleri, savaş malzemeleri, su, hububat ve tartıya giren bir çok başka mal, hakkında örf ve adet oluşması durumunda menkul mal statüsünde vakfedilebilir. Vakfa konu olan menkul mal hakkında örf ve adet oluşuncaya dek geçen süreçte herhangi bir yaptırımın uygulanıp uygulanmadığı, uygulanıyorsa bunun ne şekilde olduğu konusunda ise yeterli bilgiye sahip değiliz. Fakat vakfedilen akarların(gayrimenkullerin) yangın vs. etkenlerle harap olup kullanılmaz duruma gelmesi sebebiyle, halkın giderek mevkufu menkul olan vakıflara, özellikle para vakıflarına yöneldiğini biliyoruz (Okur, 2005: 33-58).

1.3.1.2. Gayrimenkul Oluşu Bakımından Vakıflar

Gayrimenkul, başka yere nakli mümkün olmayan şeydir. İslam hukukunda genelde “akar” olarak adlandırılır. Hanefi mezhebinin vakıfta aradığı ebedilik şartı vakfedilen malın gayrimenkul olmasıyla sağlanır. Akardan asıl kasıt arsa ve arazi olsa da arsaya tabi olarak binalar ve araziye tabi olarak ağaçlar akar olarak değerlendirilmiştir. Bir kimse bir akarı vakfettiğinde bu akar içinden geçen özel yol, oradaki çeşme ve

kaynaktan içme ve su taşıma hakkı gibi hakları da, ayrıca belirtmemiş bile olsa, vakfetmiş olur. Bir akar vakıf, işe yaramayacak kadar harap hale gelirse, o vakıf en yakın başka bir vakfa bağlanır. Birincinin geliri ikinciye devredilir.

Vakıf olan bir akarın başka bir akarla değiştirilmesi(istibdal), vakıfname şartlarında yoksa yapılamaz. Ancak vakıf hiç kâr getirmeyen bir duruma gelmiş ve değiştirmede kâr umulmuşsa, kadının oyu ve devlet izni ile değiştirilebilir. Bedel olarak alınacak akarın yeri eski vakfın yerinden daha şerefli olması şarttır. Bu yer, şeref ve gelirce daha aşağı ise değiştirme yapılamaz (Ülken, 1971: 13).

1.3.2. Mahiyeti Bakımından Vakıflar

1.3.2.1 Ayn'ı ile İstifade Edilen Vakıflar (Hayrî Vakıflar)

Toplumun doğrudan yararlanabildiği, gelir elde etme amacı taşımayan vakıf gayrimenkuller, ayn'ıyla istifade edilen vakıflardır. Bu vakıflara hayır kurumu (müessesat-ı hayriye) da denir (Döndüren, 2006: 178-179). Cami, okul, kütüphane, öğrenci yurdu, medrese, çeşme, kuyu, yol, aşevi, sağlık ocağı, hastane, misafirhane, lojman ve mezarlıklar bu niteliktedir. Bunlardan cami, okul, kütüphane, çeşme, mezarlık, yol gibi olan vakıf gayrimenkuller zengin fakir ayırt etmeden tüm toplumun kullanımına açıkken; her türlü gideri vakıf yoluyla karşılanan okullar, aşevleri ve hastane gibi vakıf gayrimenkullerden zenginlerin yararlanıp yararlanamayacağı vakfiyelerinde yazan şartlara bağlıdır.

Şakir Berki'ye göre hayrî vakıflar sosyal ahlakı muhafaza eden bir şekil ve mahiyet arz etmektedir. Fertleri arasında samimi ve cömert, sosyal ve iktisadi yardımlaşma olan memleketlerde fakirlik ve bunun doğurduğu sosyal yıkıntı da olmaz (Berki, 1970: 1). Hayrî vakıflar, her şeye rağmen iş bulamamış ve çalışarak kazanmak mutluluğuna erişememiş her vatandaşın, hatta tabiiyetsiz olan hemcinslerin büyük yardımcısıdır. Her türlü çabalamasına rağmen vaziyetlerini düzeltmeye imkanı olmayanlar elbette ki dileneceklerdir; çünkü insan, fitraten sefalet içinde yüzse bile hayat hakkından vazgeçemez. Bu tür vakıflar sosyal adaleti, insanların haysiyet ve şereflerini rencide etmeden sağlamaktadır (Berki, 1965: 85).

1.3.2.2 Geliri ile İstifade Edilen Vakıflar

Ayn'i ile istifade edilen bir vakfın devamlılığını, hem vakfın özünde taşıdığı ebediyet kavramını gerçekleştirmek hem de topluma sunulan hizmeti kesmemek adına sağlamak için sermayeye ihtiyaç vardır. İşte bu sermaye, geliri ile istifade edilen vakıflar aracılığıyla sağlanır.

Vakfın tarifini yaparken, menfaatinden istifade edecek kesimi belirtmek için “ıbadullah” kelimesini kullanmıştık. Fakat dükkan, ev, bahçe gibi kira ve ürün geliri ile istifade edilen vakıflardan sağlanan menfaat çoğunlukla topluma değil, cami, yol, köprü, okul gibi ayn'i ile istifade edilen vakıflara aktarılmaktadır. Yani mevkufunaleyh insanlar değil insanların istifade ettiği hayrî vakıflar olmaktadır. Bu durum görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Hanefî mezhebi bu sorunu yine örfü ölçü alarak çözmüştür. Çünkü örf, toplumun genel ihtiyacını ve bu ihtiyacın sürekliliğini göstermede önemli bir araçtır. Bu bakış açısı eşliğinde başta camiler olmak üzere diğer hayri vakıfların da mevkufunaleyh olabileceği hususunda uzlaşa sağlanmıştır (Öztürk, 1983: 83).

Örfün yerleşmesinden sonra, birbirini tamamlayan bu ikili vakıf yapısı, Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirlerin oluşmasında ve gelişmesinde en önemli araç olmuştur. Yeni kurulması ya da imar ve iskanı arzulanan bir şehrin çekirdeğini külliye ya da imaret sitesi şeklinde de adlandırılan bu yapılar oluşturmuştur. Batı dünyasında, kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı işler Osmanlı Devleti'nde genelde bu tür vakıflar sayesinde yapılmıştır. Bu durum vakıf kurumunun dinî olduğu kadar dünyevî bir kurum da olduğunu gösteriyor (Kurban, 1968: 53).

1.3.2.3 Evlatlık Vakıflar (Zürri Vakıflar, Aile Vakıfları)

Evlatlık vakıflar, vakfedenin zürriyetinden (soyundan) olanların, bu vakıftan faydalanmalarını kabul eden vakıflardır (Akipek, 1998: 1-4). Tesisine İslam'ın ilk devirlerinden beri müsaade edilen evlatlık vakıflarda (Selçuk, 1965: 21), kurbet kastının ikinci planda olduğundan, tam anlamıyla bir hayrın ancak aile ecdadının yok olması halinde ortaya çıktığından daha önce bahsetmiş ve bir görüşe göre İslam miras hukukuna tepki olarak doğduğunu belirtmiştik.

Evlatlık vakıfların doğmasına sebep olarak gösterilen bu görüşün geçerli olması mümkün ise de asıl sebep Osmanlı toplum yapısından kaynaklanmaktadır. O devirde mülkün bütünlüğünü nesiller boyu koruyarak ailenin şeref ve varlığını sürdürmek önemli bir şeydi. Bu tür vakıflara dönüştürülmüş aile servetleri, vakfedenin belirlediği şartlar içinde, nesiller boyunca bütün olarak kalabiliyordu (Öztürk, 1983: 84).

1.3.2.4 Avarız Vakıfları

Avarız, arızanın çoğuludur. Arızadan kasıt hastalık ölüm gibi arzu edilmeyen haller ile yangın, sel gibi afetlerdir.³² Avarız vakıfları ise, geliri bir köy veya mahalle sakinlerinin ihtiyaçlarına harcanmak üzere tesis edilmiş vakıflardır. Bu ihtiyaçları, hastalık dolayısıyla kazançtan mahrum kalmış esnafın gereksinimlerinin karşılanması, sermaye bulamayanlara sermaye verilmesi, fakirlerin cenaze masraflarının karşılanması, borcunu ödeyememekten mahkum olanların borçlarının ödenmesi, hastaların iyileştirilmesi, fakir kızların çeyizlerinin yapılması, yol, kaldırım, kuyu, su yolları gibi ortak kullanım alanlarının tamir edilmesi şeklinde sıralayabiliriz (Öztürk, 1983: 85).

Bu vakıfların yardım ettiği bir diğer kesim de, savaş zamanlarında “avarız resmi” adı altında toplanan olağanüstü vergileri ödemekte zorlanan reayadır. Bir çok şehirli hayır sahibi insan, bazı mahallelerde bir araya gelerek ortaya koydukları nakit paralarla avarız vakıfları kurup, fakir halkın hizmetine sunmuşlardır. İncelediğimiz dönemin sonrasında olsa da bazı rakamlar vermek faydalı olacaktır. Örneğin 1785-1840 yılları arasındaki 8 farklı yılda, Ankara'nın Hacı Bayram Veli ve Hatuni mahallelerinde kurulan iki avarız vakfının toplam mali gücü 4.210.500. akçedir. Bu rakam günümüz değerlerinde yaklaşık 1.000.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Özellikle Hatuni Mahallesi'ndeki vakfın her yıl 500.000 ile 1.000.000 akçe arasında değişen bir nakit paraya sahip olduğu bilinmektedir. Bu rakamlar da sırasıyla yaklaşık 125.000 YTL ile 250.000 YTL'ye denk gelmektedir (Özdemir, 1987: 212).

Avarız vakıflarının geliri müslüman olsun olmasın mutlak surette mahallenin avarızına harcanır. Bugün belediye kurumunun icra ettiği hemen her faaliyet XXI. ve XVII. yüzyıl Osmanlısında avarız vakıfları tarafından gerçekleştiriliyordu. Herhangi bir aile vakfının mevkufunaleyhi içinde yer almayan ihtiyaç sahibi insanlar, avarız vakıfları

³² VGM, vakıflar sözlüğü.

yoluyla bir nevi sosyal güvenlik kapsamına almıyordu. En ücra köylerde bile kendini gösteren bu organizasyon Osmanlı Devleti'ndeki yardımlaşma ve dayanışma ruhunun en güzel yansımalarından biriydi. Örneğin XVI. yüzyılda Aydın Livası'nın Çeşme Kazası'nda kayıtlı 4212 evin 4129'u yani yaklaşık %98'i avarız evdir (Konyalı, 1971: 163).

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı yerleşim birimlerinde sosyal dayanışma sandığı olarak hizmet veren avarız vakıfları zaman içinde belediyelere devrolmuştur.³³ Bu durumda bugün belediye olarak adlandırılan örgütleri, Osmanlı avarız vakıflarının uzantısı olarak görebilmek mümkündür.

1.3.3. Mülkiyeti Bakımından Vakıflar

1.3.3.1. Sahih Vakıflar

Kişinin mülk olarak sahip olduğu malının tamamını veya bir kısmını, bir amaca hizmet etmesi maksadıyla, hukuki prosedüre uygun olarak tahsis etmesi ve o mala tüzel kişilik kazandırması ile ortaya çıkan vakıflardır (Öztürk, 1995: 153). Burada vakfi sahih yapan nokta, vakfın maddi varlığının, mülkiyet olarak vakfın hükmi şahsiyetine ait olmasıdır (Öztürk, 1983: 87).

Daha önce vakfın tanımını “Menfaati ibadullaha ait olmak üzere bir ayn’i, Cenabı Hak’kın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten alıkoymak” şeklinde yapmıştık. Burada “Cenabı Hak’kın mülkü hükmünde” kısmı “kamu mülkü hükmünde” mânâsında kullanılmıştır (Berki, 1958: 19). Bu durumda fıkıh kitaplarında yapılan klasik vakıf tarifi, aynı zamanda sahih vakıfların da tarifidir. Vakfın unsurlarında aranan şartlar bölümünde tartıştığımız tüm koşullar sahih vakıflar için de geçerlidir.

1.3.3.2. İrsadi Vakıflar

Vakfedilen mal ve bilhassa gayrimenkul, her zaman vakfın hükmü şahsiyetine ait olmaz. Bazen bir malın rakabesi yani çıplak mülkiyeti vakfedene ait olur. Bu gibi vakıflara irsadi vakıf denir (Berki, 1970: 1). Bu tür vakıflarda devlet hazinesinden bir

³³ 1580 sayılı belediye kanunu, madde 110/6, Kabul Tarihi: 03/04/1930, Yayımlandığı Resmi Gazete Tarihi: 14/04/1930, Yayımlandığı Resmi Gazete Sayısı: 1471

bölümün menfaati³⁴, tasarruf hakkı yahut her ikisi birden hükümdar tarafından ya da onun izni ile başkası tarafından belli bir gayeye tahsis edilirdi (Öztürk 1983: 90).

İrsadi vakıflardan bir kısmı sultanlar tarafından kurulurken, bir çok kısmı da diğer devlet adamları tarafından tesis ediliyordu. Vâkıfın devlet adamı olması ise vakfın devamlılığında nüfuzunu kullanabilmesi açısından önemli bir etkidir.

İrsadi vakıflar kendi içinde, gelirlerinin tahsis edildikleri istikamete göre ikiye ayrılırlar. Eğer vakfedilen gelirler, devlet bütçesinden karşılanması gereken hizmetlere tahsis edilmiş ise bu vakıflara irsad-i sahih vakıflar denir. Bu hizmetlere hastane, cami, medrese gibi amme hizmetlerini örnek gösterebiliriz. İrsad-i sahih vakıflardan cayma olmaz. Bu tür vakıfların iptali de söz konusu değildir.

Öte yandan, vakfedilen gelirler, masrafı devlete ait olmayan yerler için harcanıyor ise bu vakıflar irsad-i gayri sahih vakıflar olarak adlandırılır (Kaya, 1987: 45). Süreklilik şartı aranmayıp belli bir süre için de kurulabilen bu vakıflar bazı hallerde hükümdar fermanı ile tekrar eski haline, yani miri araziye dönüştürülebilmekteydi. Nitekim Fatih Sultan Mehmed, devlete ait ve ordunun temel gelir kaynağı olan arazinin böyle temlikler ile kendisinden önceki padişahlar tarafından devlete hizmet etmiş bazı ulema ve askerlere verilmiş olmasını gelecek için zararlı görerek bunları tekrar devlet arazisi haline dönüştürmüştü. Büyük bir huzursuzluk ve tedirginlik meydana getiren bu sert uygulama II. Beyazıd'ın tahta çıkışında pazarlık konusu yapılarak iptal edildi (İpşirli, 2006: 61-72).

Tüm bu gelişmelere rağmen, irsadi vakıflar, toplumun vakıf yapmasını teşvik etmesi açısından önemli bir noktada duruyorlardı.

1.3.4. İdaresi Bakımından Vakıflar

Osmanlı İmparatorluğunda vakıfların idaresini, Evkaf-ı Hümayün Nezareti'nden (bugünkü Vakıflar Genel Müdürlüğü) öncesi ve sonrası olarak iki bölümde değerlendirmek gerekiyor. Nezaretin kuruluş tarihi ise XIX. yüzyılın başlarına (1826) denk gelmektedir. Söz konusu tarih, bizim incelediğimiz dönemden çok ötede bir zaman dilimi olduğu için bu dönemde ortaya çıkmış vakıf türlerini ayrıntılı incelemek yerine

³⁴ Örneğin hazine toprağı üzerinde çalışan kimselerin devlete ödemek zorunda olduğu vergiler.

tarifleriyle yetineceğiz. XVI. ve XVII. yüzyıla ait vakıfların idareleri hususunda ise daha kapsamlı bir anlatım yapacağız.

Evkaf Nezareti'nin kurulup idarenin devlete geçmesinden sonra mevcut devlet müdahalesinin çeşidine göre vakıflar belli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur.

1.3.4.1. Mazbut Vakıflar

Ayrı ayrı tüzel kişiliğe sahip olmakla beraber, doğrudan doğruya Nezaret tarafından idare edilen vakıflardır. Hanedan tarafından yapılıp devlet görevlileri tarafından idare olunanlara “selatin vakıfları” denmektedir. Zaman içinde mevkufunaleyhinin tükenmesi sebebiyle mütevellisi kalmayan ve bu sebeple nezaret yönetimine geçen vakıflar ise “mütevellisi kalmayan vakıflar”dır. Mütevellisi olmasına rağmen kendilerine maaş bağlanıp vakıftan el çektirilen ve Nezaret tarafından yönetilen vakıflara ise “idaresi zapt edilen vakıflar” denmektedir (Öztürk, 1983: 94).

1.3.4.2. Mülhak Vakıflar

Mütevellileri tarafından bağımsız olarak idare edilip Nezaretin denetimine tabi olan vakıflardır. Bu denetim genelde darüs-saade ağaları, şeyhülislam, kazasker ya da kadılar tarafından yapılıyor ve vakfın yapısına dahil bir organ gibi işliyordu.

1.3.4.3. Müstesna Vakıflar

Müstesna Vakıflar hükümetin ve nezaretin herhangi bir müdahalesi olmadan, doğrudan özel mütevelliler tarafından yönetilen vakıflardır. Bu vakıflara devlet ancak toplum otoritesi adına inceleme başlatabilir. Toplum üzerinde geniş etkiye sahip alimler (Mevlana Vakfı, Hacı Bektaşî Veli Vakfı) ile savaşta ve asayişin temininde büyük başarılar elde etmiş askerlere bağışlanan toprakların vakıf yapılmasıyla ortaya çıkmış vakıflar bu guruba girer.³⁵

Evkaf Nezareti'nin kurulmasından önce ise vakıfların idare ve kontrolü farklı zamanlarda farklı kişi ve kurumlar tarafından sağlanıyordu.

³⁵ Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra ortaya çıkmış vakıf çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Öztürk, 1983: 92)

XIV. Yüzyılın ortalarından alarak özetlemeye çalışırsak; Sultan Orhan Gazi (1326-1360) Bursa'da yaptırdığı cami ve zaviye vakıflarının nezaretini 1359'da vezir Sinan Paşa'ya vermiştir. II. Murad (1421-1451) zamanında her vilayet için birer müfettiş tayin edilmiş, ancak bütün vakıfların kontrolü kazaskerler tarafından yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) İstanbul'da tesis ettiği külliyesinin nezaretini 1464'te sadrazam Mahmut Paşa'ya, 1467'de ise sadrazam İshak Paşa'ya vermiştir. Sadrazamların bazı sultan vakıflarına nezareti bu tarihlerden itibaren başlamıştır. Nezaret uygulaması daha sonra genişlemiş ve reisilküttap³⁶ olanlar tarafından idare edilmiştir.

İdarenin XVI. ve XVII. yüzyıllar içinde göstermiş olduğu değişimi ise şu şekilde sıralayabiliriz.

II. Beyazıt (1481-1512) İstanbul ve diğer şehirlerde tesis ettiği vakıflarının nezaretini 912 / 1506'da Şeyhülislam Ali Efendi'ye vermiş ve bu tarihten itibaren şeyhülislamın nezareti başlamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın zevcesi Hürrem Sultan, İstanbul'da tesis ettiği cami, medrese, imaret, gibi vakıfların nezaretini Kapı Ağası Hadım Mehmed Ağa'ya vermiş, böylece 1545 tarihinden itibaren Kapı Ağası Nezareti ortaya çıkmıştır. İlk defa darüssaade ağalığına³⁷ getirilen Habeşi Mehmed Ağa, babüssaade ağalarının³⁸ üstünde bir etki ve iktidara sahip olmuş, 1587 tarihinde de Evkaf-ı Haremeyn Nazırı olarak atanmıştır. Bu tarihten itibaren Haremeyn Nezareti ortaya çıkmıştır. Haremeyn Nezareti kurulduktan sonraki süreçte idare alanı giderek genişlemiş ve Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği, Muhasebeciliği, Mukataacılığı ve Darüssaade Yazıcılığı şeklinde dört büro ile idare edilir hale gelmiştir. Daha sonra İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarının, bunlardan ayrı olarak kaptanpaşa ve yeniçeri ağalarının, sekbanbaşı ve bostancıbaşlarının nezaretleri de ortaya çıkınca, İstanbul'da evkaf nezaretlerinin sayısı on ikiye yükselmiştir. Bunların en büyüğü ise Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'dir (İpşirli, 2006: 61-72).

³⁶ Osmanlı Devleti'nde, divan-ı hümayunda, doğrudan doğruya vezîriâzama bağlı yazı işleriyle meşgul kalemlerin ve buradaki katiplerin faaliyetine nezaret eden daire reisi.

³⁷ Kızlar ağası olarak da bilinen ve Osmanlı sarayında bütün Enderun ve harem ağalarının en büyüğüne verilen isim. Protokoldeki sırası, kapı ağası ve sonradan rütbesi yükselen silahtar ağadan üsteydi. Derecesi, sadrazam ve şeyhülislamdan alttaydı.

³⁸ Saraydaki Darüssaade ağaları ile Akağaların ve Enderun memuriyetlerinin genel amiri. Saray içişleri müdürü.

1.3.5. Kiraya Verilmesi Bakımından Vakıflar

1.3.5.1. Mukataalı Vakıflar

Bir vakfa ait olup üzerinde bina ve ağaç ve benzeri şeyler bulunmayan araziyi, vakıf idaresi vakfın mali durumunun yetersizliği sebebiyle işletemez ve arazinin bu sebeple atıl kalmasını istemez ise, gelir elde etmek amacı ile, senelik bir kira bedeli üzerinden kiraya verir. Belirlenen bu kiraya mukataa, bu tür vakıflara da mukataalı vakıflar denir. Kiracı, kiraladığı vakıf araziden üzerine bina, ağaç gibi şeyler yaparak tasarruf edebileceği gibi, mütevellinin izni ile başkalarına da devredebilir (Berki, 1970:1).

Bir vakfın, elindeki arazisini mukataaya çevirebilmesi için vakfın, kullanılması ve yararlanması imkansız hale gelecek şekilde harap olması ve yeniden hayata kazandırılabilmesi için yeterli sermayesinin olmaması gerekmektedir. Ayrıca peşin parayla yeniden hayata kazandırılrsa dahi kiralamaya istekli birinin çıkmaması gerekir. Bu şartlar oluşsa dahi, ayrıca kadının ve sultanın izni aranır. Vakıf arazi mukataaya çevrildikten sonra üzerinde meydana gelmiş olan fazlalığın mülkiyeti vakfa değil araziye kiralayana aittir (Öztürk, 1983: 107). Arsa üzerinde bina ve ağaç kaldıkça mukataa devam eder, yani sözleşme müteveli tarafından feshedilemez. Ancak, mukataa bedelinin ödenmediği halde mütevellinin fesih hakkı vardır. Kiracı, arsa üzerindeki tasarruflarından feragat ederse mülkiyet hakları vakfa geçer (Berki, 1970: 1).

1.3.5.2. İcareteynli Vakıflar

İcareteyn, kelime olarak çift kira anlamına gelir (Kaya, 1987: 92). İcareteynli vakıflar, vakfa ait arazi üstünde bulunan tamire muhtaç bina veya çeşitli tesisatın, maddi imkansızlıklar sebebiyle onarılamadığı durumlarda, icareteynli vakıflara özgü bir şekilde kiraya verilmesiyle ortaya çıkan vakıflardır. Bu kiralama şekline göre, kiralayandan kiraladığı şeyin genellikle yarı değeri ölçüsünde toplu bir para alınır, muaccele (peşin) denilen bu parayla bina veya tesisatın tamiri yapılır. Tekrar kullanılabilir hale gelen yapıların kullanım hakkı, muaccele miktarını ödeyen kişiye verilir. Muaccele ücretinden başka, müeccele (vadeli) denilen ve belirli dönemlerde ödenmesi gereken cüzi bir ücret daha vardır (Berki, 1970: 1-7). Bu ücret normal kira ücretinin oldukça altında bir rakamdır.

İcareteynli vakıflarda bahsi geçen masrafları karşılayan kişi ömür boyu kullanım hakkına sahiptir ve ölüm durumunda bu hakkı mirasçılara devrolur. Fakat, tamir edilip eski haline döndürülen bina ve tesisatlar vakfın mülkiyetindedir (Öztürk, 1983: 108).

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın başlarında başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki vakıf eserlerin yangın ve diğer afetlerde harap olmasıyla şehirler çirkin bir görünüme bürünmüştü. Bu harap binaları normal kira (icare-i vahide) ile kiralamaya kimse istekli olmadığından XVII. Yüzyıl başlarında icareteyn usulüne geçilmiştir (İpşirli, 2006: 61-72).³⁹

1.3.5.3. İcare-i Vahideli Vakıflar

Bilindik kiralama yöntemleriyle gelir elde eden vakıflardır. Kira anlaşması mukataalı ve icareteynli vakıflarda olduğu gibi zorunluluktan değil, zaten işler halde olan vakfa gelir sağlamak amacıyla yapılır.

Kira müddeti vakfiye şartına uygun olarak belirlenir. Eğer vakfiyede herhangi bir şart belirtilmemişse, ev dükkan gibi akarlarda bir, arazi ve çiftlik gibi akarlarda ise üç yıllık sözleşmeler yapılır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda uygulanan bu süreler ilerleyen yıllarda arttırılmıştır (Berki, 1970: 1-7).

1.3.5.4. İcare-i Vahide-i Kadimeli Vakıflar

İcare-i vahideli vakfın kira müddeti dolduğunda, belli bir ücret ile eski kiracısına, ölümü halinde de mirasçılara bırakılan vakıflardır. Bir nevi icare-i vahideli vakıftan icareteynli vakfa dönüşür. XX. Yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir vakıf türü olduğu için ayrıntısına girmeyeceğiz.⁴⁰

1.4 Vakfın Menşei ve Tarihi Gelişimi

Vakıf kurumu hakkında eski İslam hukukçularının kurmuş oldukları teorik sistemleri öğrenmekle sosyal bir gerçek olan bu kurumun hukuki içeriğini layıkıyla anlamış olmayız. Bunun nasıl doğduğunu, belli zaman ve mekanlardaki cemiyetler içinde takip edebilirsek, yani meselenin tarihi gelişim sürecini kavrayabilirsek, ancak o zaman

³⁹ XV. yüzyılın sonlarında da vakıflarda icareteyn usulüne rastlanmaktadır, fakat o devirde kiralama müddeti süresiz değil belli bir zaman dilimiyle sınırlıdır, (Öztürk, 1983: 111).

⁴⁰ İcare-i vahideli kadimeli vakıflar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Berki, 1940: 131).

amacımıza erişmiş olabiliriz ve ancak o zaman bu teorik sistemlerin gerçek hayat ile ilişkisini , teorik kalan yönlerini bütün sebepleriyle öğrenmiş oluruz (Köprülü, 2005: 261-268).

Vakfın çıkış noktasını tarih sayfalarında aramaya başlamadan önce şunu belirtmeliyiz ki aradığımız şey tam anlamıyla kurumsallaşmış vakıf anlayışıdır. Bu anlamda ancak, vakfı oluşturan unsurların açık şekilde belli olduğu ve hukukî bir zeminde birleştiği kurumları vakıf statüsünde değerlendirmemiz mümkündür. Böyle yapmayıp, vakıf anlayışının içinde bulundurduğu iyilik yapma olgusunu aramaya kalkışırsak, çok eskilere gitmek kaçınılmaz olur. Çünkü insani bir eğilim olan iyiliği, insanlığın tarihi ile bir tutmak mümkündür.

Daha önce Budist topluluklar içinde vakıf kurumunun gelişmiş örneklerine rastlandığını söylemiş, bu toplulukların en önemli öğelerinden olan keşiş grubun, vakıflar sayesinde hayat sürdüğünden bahsetmiştik. M.Ö. III. yüzyılın ortalarında Türkistan'a seyahatler yapan Hintliler, kültürlerinin yanında Budizm'i de beraberlerinde getirerek, o bölgede yaşayan milletlerin bu dinden etkilenmelerine sebep olmuşlardır. Budizm'i benimseyen ve Budist yaşam tarzını asırlarca sürdüren milletler arasında Uygur Türk'leri önemli bir yer teşkil etmiştir (Ruben, 1942: 173-185). Uygurlar aynı zamanda, Türk kavimleri içerisinde vakıf kurumunu tesis eden ilk millettir (Tazebay, 1984: 6). Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Türkler'de vakıf anlayışının doğmasında önemli rolü az önce bahsettiğimiz Budist etki mi yoksa coğrafi olarak daha yakın konumda bulunan Müslüman Araplar mı oynamıştır? Uygurlar'ın IX. yüzyılın ortalarında yıkıldığını, Türklerin de İslamiyet'i X. yüzyılda Karahanlı Devleti ile kabul ettiğini göz önünde bulundurursak; Türkler'de vakıf anlayışının Budist toplulukların tesiriyle oluştuğunu, İslami etkiyle de bu anlayışın kurumsallaştığını söyleyebiliriz.

Çeşitli mezheplere mensup İslam hukukçuları arasında vakfın şartlarına dair keskin görüş ayrılıkları olsa da, vakfın köklerinin doğrudan doğruya İslamiyet'le birlikte atıldığı konusunda bir fikir birliği söz konusudur. Genel kanı, vakfın hicretle birlikte ortaya çıkıp takip eden asırda hukukî şeklini aldığı yönündedir (Köprülü, 2005: 295-343). Bu şeklin ortaya çıkmasında ve sonraki kuşaklara aktarılmasında örfi hukukun etkisi de yadsınamaz. Nitekim Türk kabilelerinin hayatında örf hukukunun temas edip belirlemediği hemen hiçbir nokta yoktur. Orta Asya'nın herhangi bir Türk kavminde ya

da Sibirya'nın en ücra köşesinde yaşayan Yakut Türk'lerinde gözlemlenen örf ve ananeler, aşağı yukarı aynen Anadolu ve Azerbaycan Türk'lerinde de bulunmaktadır. Büyük bir borç altına girip de ödemekten aciz kalmak, sahte ve yalancı bir dava neticesinde iflas etmiş olmak, kan parası ödemekle mükellef olmak ve herhangi bir sebeple fakru zaruret içine düşmek, toplumun örf ve adetlere dayanarak derhal muavenet (yardım) kurumunu çalıştırmasına sebep olmaktadır (Caferoğlu, 1942: 185). Ayrıca Türk hükümdarların muhtaç durumdaki vatandaşları için yaptıkları büyük yardımlar eski Türk yazıtları sayesinde bilinmektedir.⁴¹ Yapılan bu yardım ve hizmetler Selçuklu ve Osmanlı vakıflarının yaptığı hizmetlerden farklı olmasa da, sistemli ve yaygın bir devlet politikası olmaktan uzak, örfî eylemlerdir. Vakıf kurumunun sistemleşip bir devlet politikası aracı olarak kullanılması, Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra mümkün olmuştur (Tazebay, 1984: 11).

Vakfın kökeni hususunda batılı bilim adamlarının yaptığı çalışmalarda ise farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Tarihten günümüze kadar gelmiş fiziki tüm eserler, vakıf kurumunun en fazla İslam ülkelerinde geliştiğini ve onların tüm sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarına etki ettiğini açıkça ispatlasa da, farklı bakış açılarını görmek ve çok yönlü düşünebilmek adına bu görüşleri de kısaca incelemekte fayda var.

Bunlardan ilki idealist (İslamî) varsayımdır. Bu varsayımı savunan batılı bilim adamlarına göre vakıf tamamıyla İslamî nitelikte bir kurumdur ve doğrudan doğruya İslamî köklere bağlıdır (Köprülü, 2005: 300). Vakfın ortaya çıkışı açısından geçerli bir varsayım olsa da hayrın ikinci planda kaldığı evlatlık vakıflar düşünüldüğünde tek başına geçerli olabilecek nitelikte gözüküyor.

Bir diğeri ise tepki (aksülamel) varsayımdır. İslam hukukunun getirdiği miras kaideleri, Araplar'ın alıştığı örf ve adetlerden çok farklıdır. Arap hayatında İslamiyet'ten önce son derece kısıtlı olan, kadınların ve kız çocukların hukuki hakları İslamiyet ile birlikte önemli ölçüde iyileştirildi. Bu varsayımın göre vakıflar, özellikle miras alanında yapılan hukuki iyileştirmelere Araplar tarafından gösterilen bir tepkiyle doğdu (Akgündüz, 1996: 66). Bu gaye ile kurulan aile vakıfları sayesinde bir aile reisi kızlarını mirastan mahrum bırakabiliyordu. Vakfın doğuşunda olmasa da gelişiminde "miras

⁴¹ "Göçmüş ve dağılmış halkı topladım. Yoksul ve bitkin halkı toparladım, çıplak halkı giydirdim, aç halkı doyurdum, fakir halkı zengin ettim, az milleti çoğalttım, Tanrı irade eylediği için milleti dirilttim." (Orkun, 1986: 27)

hükümlerini değiştirebilmek” imkanı önemli bir etken olmuştur (Köprülü, 2005: 301). Osmanlı İmparatorluğunda aile vakıflarının ne kadar yaygın bir biçimde tesis edildiğinden, bu vakıfların kız erkek fark etmeksizin tüm aile bireyleri için çok önemli bir sosyal güvence kaynağı olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bu manada İslam hukukçularının onca muhalif sese rağmen aile vakıflarını teşvik etmeleri engin bir ileri görüşün simgesi durumundadır. Kadınlar ve kız çocukları için tehlike olarak görülen bu vakıflar ilerleyen yüzyıllarda onların en büyük teminatları konumuna gelmiştir.

Üçüncü bir varsayım ise devlet menfaati varsayımdır. Az sayıda batılı bilim adamı tarafından desteklenen bu teoriye göre, vakfın kökenini fethedilen topraklar üzerinde devlet reisine tanınan yetkide ve bu toprakların mülk olarak devlet hazinesine ait olup menfaatinin müslümanlar için vakıf kabul edilmesi esasında aramak gerekir (Akgündüz, 1996: 65). Vakfı çeşitlerine göre incelerken “mülkiyetine göre vakıflar” başlığı altında ayrı bir grup yapıp sahih ve irsadî vakıflar olmak üzere ikiye ayırmıştık. Bu varsayımda savunulan görüşle ortaya çıkan vakıflar sahih değil irsadî vakıflardır. Bu vakıflar uygulamada tercih edilmeyen vakıflardır. Haliyle vakfa kaynak olacak veya vakfı ileri götürecek türde bir düşünce olamaz. Bu düşünceyi çürüten diğer bir nokta ise şudur. Eğer vakıf kurumu, elde edilen toprakların İslam devleti menfaatine mevkuf tutulmasından doğmuş olsaydı, vakfın meşruiyeti konusunda muhaliflere karşı ciddi bir savaş veren hicrî ikinci asır hukukçuları tarafından kuvvetli bir delil olarak sunulurdu. Böyle bir girişim olmadığı için görüş de zayıftır.

Roma hukuku menşei varsayımına göre ise İslamiyet’teki vakıf kurumu, eskiden Roma’ya tabi olan topraklardaki yerli halktan alınmış ve taklit edilmiştir. Vakıf kurumunun bağlı olduğu hukukî şartların tümü Roma hukukunun uzantısıdır. Bu görüş yalnızca İtalyan bilim adamı Gatteschi tarafından dile getirilmiş ve kendisine hiçbir taraftar bulamamıştır. Çünkü Gatteschi’nin Roma hukukuna ait kurumlar İslam hukukuna ait kurumlar arası yaptığı eşleştirmeler son derece bağıntısızdır (Köprülü, 2005: 303).

Vakıf kurumunun çıkış noktasına dair son varsayım Bizans hukuku menşei varsayımdır. Aynı zamanda tepki (aksülamel) varsayımını da kabul eden bu görüş, tepki sonucu ortaya çıkan vakfın Bizans’ın Suriye ve Mısır’daki dinî kurumlarından alındığını

iddia eder. Günümüz bazı eserlerinde bu etkileşim reddedilmiştir.⁴² Fakat, Fuad Köprülü'nün “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü” adlı makalesinde Marcel Morand'dan alıntı yaparak ortaya koyduğu benzerlikler gerçekten de Bizans hukukuyla İslam hukuku arasında, vakıf kurumu açısından çeşitli benzerlikler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bizans hukukunda kendisine mal tahsis edilmiş her hayır kurumunun hukuki şahsiyeti varken İslam hukukunda da herhangi bir şekilde kamu yararına hizmet veren kurumlar hukuki şahsiyete sahiptir. Bizans hukukunda dinî bir maksatla tesis yapmak isteyen birey, mirasçılarının mevcudiyetine rağmen bütün mal varlığını bu maksada tahsis edebilir. İslam hukukunda da bazı istisnalar dışında aynı durum geçerlidir.⁴³ Bizans hukukunda tesis sahibi İslam hukukunda da vakıf sahibi, ortaya çıkan menfaatten kendisi bizzat faydalanabilir.

Bu mukayeselerden sonra Bizans hukukuna ait dinî ve hayrî tesislerin İslam hukuku içinde var olmuş vakıf kurumunu güçlü bir biçimde etkilediğini, bu etkinin de doğal olarak Osmanlı vakıf kültürüne yansıdığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, bahsi geçen etkinin, vakfın fikir olarak ortaya çıkmasından çok hukukî yapısında kendini gösterdiğini söylemek daha doğru olacaktır.

⁴² Bizans'tan alınan vakfın yalnızca arazi vakfı olduğunu, bunun da irsadî vakıf sınıfına girdiğini söyleyerek benzerliği önemsiz görmektedir. Zira irsadî vakıflar, İslam hukukunda vakıf kurumunun bir istisnasıdır. Ayrıca Bizans'taki tesislerin mülk edinme ehliyetlerinin sınırlı olduğunu iddia eder. (Akgündüz, 1996: 66).

⁴³ Ölüm hastalığı durumunda geçerli olan koşulları daha önce tartışmıştık.

2. XVI. ve XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ EKONOMİSİNE GENEL BİR BAKIŞ ve OSMANLI DEVLETİ'NDE VAKIF KURUMU

2.1. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Yapısı ve Kurumsal Temelleri

Aslında devletlerin birbirine benzeyen iktisadi sorunları vardır. Şehirlerin kurulup geliştirilmesi, insanların yiyecek, içecek, barınma, sağlık ve güvenlik ihtiyaçlarının karşılanması, bu ihtiyaçların karşılanması için vergi toplanması, istikrarlı piyasaların refakatinde ithalat ve ihracat politikalarının hayata geçirilmesi, bütün devletlerin en önemli iktisadi meseleleri arasındadır. Fakat bu meselelerin çözümü noktasında her devletin, kendi politikası ışığında farklı yöntemler izlemesi de bir o kadar doğaldır. Bir şirket gibi yönetilen ulusal ekonomi kavramını benimsemiş Batı merkantilizmi ile kıyaslandığında, Osmanlı'nın sergilemiş olduğu çözüm yöntemleri, alışagelmışin dışında olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin adalet temelinde oluşturulmuş ekonomik yapısı tıpkı siyasi yapısı gibi çok yönlü bir etkileşimin sonucudur. Örneğin, ikta, tımar, mukataa gibi kurumların yanında fütüvvet, ahilik, esnaf gibi kurumların da büyük ölçüde eski İslam devletlerinden intikal ettiğini biliyoruz (Tabakoğlu, 2005: 118). Osmanlı Devleti'nde bunlar gibi bir çok uygulama, daha önceki İslam devletlerinden devralınan geleneklere dayanır ve bir devamlılık arz eder (Göyünç, 1991: 128).

Osmanlı iktisadi zihniyetine göre toplum ya da birey, ekonomi için değil, ekonomi toplum içindir. Yani arz yönlü bir ekonomi söz konusudur. Osmanlı'da, iktisadın karşılığı karı en çoklaştırma maliyeti en azlaştırma değil, iktisatlı olma, ölçülü bir hayat sürme gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan piyasaya dönük seri bir üretim yapısı yoktur. Küçük ölçekli esnaf grupları ahilik teşkilatları etrafında, hizmet kavramı çerçevesinde örgütlenmiştir. Narh ve ihtisap uygulamaları adalet kavramının kurumsal yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır (Tabakoğlu, 2005: 235). Bu uygulamaların birer ögesi olan, fiyat sınırlandırmaları, malların kalite ve ölçülerinin pazarlarda denetlenmesi, merkantilist bir devletin uygulamalarından öz olarak da, amaç bakımından da farklıdır (İnalçık, 2004 B: 88).

Osmanlı ekonomisi büyük oranda tarıma dayanmaktadır. Bu yüzden Osmanlı iktisadi yapısı içerisinde toprak sistemi ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı toprak sistemi tımar sistemi diye bilinen bir düzeni ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında olmasa da en azından XVI. yüzyılla birlikte, dönemin şeyhülislamı Ebusuud Efendi'nin fetvalarından sonra toprakların miri statüye geçmesi kabul edilmiştir. Yani toprağın mülkiyeti devlete ait olmuştur. Topraklar reaya tarafından işlenmiş, vergileri dirlik sahipleri tarafından toplanmıştır. Senelik hasılatı 20.000 akçeye kadar olan topraklara tımar, 20.000 ile 100.000 akçe arasında olanlara zeamet, 100.000 akçenin üstünde olanlara ise has denilmektedir. Tımar sahipleri tımarlarının verimlerine göre sefer zamanı orduya çeşitli sayıda asker götürmek zorundadır. Böylelikle devlet zirai geliri merkezde toplamayarak tımarlı sipahilere bırakmış, karşılığında ise sürekli paralı asker beslemek yerine barış zamanları devletin vergi toplama memurunu, savaş zamanı ise askerini oluşturan son derece dinamik bir sistem kurmuştur (Tabakoğlu, 2005: 216).

Kurumlar düzeyinde baktığımızda, Osmanlı imparatorluğunun temel yapı taşlarından bir tanesi olarak vakıflar karşımıza çıkmaktadır. Vakıflar eğitim, sağlık, sosyal yardım, ibadet ve bayındırlık gibi hizmetlerin sağlanması konusunda devletin yükünü üzerine almıştır.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem iktisadi prensiplerini ise üç başlıkta özetleyebiliriz. Bunlardan ilki provizyonizm (iaşe) ilkesidir. Bu ilke iktisadi faaliyete tüketici yanından bakar ve piyasada mal arzının mümkün olan en üst seviyede tutulmasını ister. Bu amaç için ihracat gümrükleri yüksek tutulmuş hatta bazı malların ihracatı tamamen yasaklanmış, buna karşın ithalat serbest bırakılmıştır. Bu şartlar altında yerli sanayiye yabancı ürünlere karşı koruma kaygısı XVIII. yüzyıldan önce duyulmamıştır. Aynı dönemde kuzeybatı Avrupa'da merkantilist sistem çerçevesinde bunun tam tersi olan korumacı prensipler uygulanmaktadır. Tahıl, pamuk, yün ve deri gibi hammaddelerin ihracatı zaman zaman merkantilist ekonomilerde de yasaklanmıştır ama onların amacı, ürün bolluğu sayesinde emeği ucuz tutup sanayide dünya pazarı için ucuz fiyatlarla ihraç ürünleri üretebilmektir. Osmanlı'nın amacı ise zorunlu ihtiyaç maddelerinde herhangi bir darlığın yaşanmasını önlemektir. Ayrıca, Osmanlıların zengin olma düşüncesi, yeni teknolojiler sayesinde tarım, sanayi ve ticaret gelirinin azamiye çıkarılmasından değil, fetih yoluyla elde edilen topraklardan yeni vergi kaynakları sağlanmasından geçmektedir (İnalçık, 2004 B: 87).

Bir diğeri prensip gelenekçiliktir. Bu ilke uzun yıllar boyunca yavaş yavaş oluşmuş dengelerin, değişme eğilimleri karşısında muhafazası olarak özetlenebilir. Osmanlı imparatorluğu, sistemini o yıllar için olabilecek en iyi sistem olarak görmektedir. Bu bakımdan ufak bir değişme bile onlar için bozulmaya işaret etmektedir (Genç, 2005: 62).

Son prensip ise fiskalizmdir. Hazineye ait gelirlerin en üst seviyede olmasını hedefleyen bu sistem devlet gelirlerini artırmak ve devlet harcamalarını kısmak şeklinde iki kutuplu işlemiştir. Ticaret yollarının güvenliğine yaşamsal bir önem verilmesi ve korsanlara karşı sürekli bir mücadele içinde olunması da bu ilkenin sağlıklı sürdürülebilmesi içindir (İnalçık, 2004 B: 88).

Fiskalizm, Osmanlı İmparatorluğu siyasal ömrünü tamamlayana kadar önemini korumuştur. Provizyonizm ise, 1861’de yapılan ticaret antlaşmasında ithal gümrüklerin %5 ten %8’e yükselmesi, ihracat gümrüklerinin de %12’den %8’e inmesi ve her yıl %1 azaltılarak 1869 da %1’e sabitlenmesi ile geçerliliğini yitirmeye başlamıştır (Genç, 2005: 94). Yine aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, bölgesel olarak kontrol edilen kaynakları merkeze transfer ederek ekonomide merkeziyetçi bir yapıya dönüşmüştür. Bununla birlikte devletin güçlendirilmesi adına yapılan bir dizi reform, artık gelenekçilik ilkesinin de terk edildiğinin bir göstergesi olmuştur (Genç, 2005: 87).

2.2. XVI. ve XVII Yüzyıllarda Osmanlı Devleti Ekonomisinin Finansman Durumu

İktisadi ve siyasi koşulların her gün değiştiği ortamlarda herhangi bir meseleyi uzun zaman dilimleri içinde incelemek zor bir iştir. Hele bu mesele “finansman” gibi değişime müsait bir konuya durum daha da zorlaşır. Herhangi bir alanda, ki finans sistemi bunların en önemlilerindedir, Osmanlı İmparatorluğunu inceleyecek isek, bu imparatorluğun 1299 yılında 5631 km² ile yola başlayıp, yolun ortalarında 24.000.000 km² ile üç kıtaya yayıldığını, 1699 Karlofça antlaşması ile başlayan toprak kayıplarının ise İmparatorluğun fiili ömrünü doldurduğu 1923 yılına kadar sürerek toplam yüzölçümün 814.578 km² ye gerilediğini unutmamamız gerekir. Yani 624 yıllık bir süreç içinde yüzölçümünü 1 birimden 4260 birime çıkarıp, oradan da 140 birime düşüren bir imparatorluktan bahsediyoruz. Günümüz Türkiye’sinin bırakın 86 yıllık tarihini son 20 yılda, hem de sabit sınırlarla yaşadığı ekonomik ve finansal değişimi bile aklımız almakta

zorlanırken Osmanlı'nın yaşadığı değişimi tam olarak kavrayabilmek bulunduğumuz noktadan ne kadar mümkün tartışılır. Ama anlamak için de arzulu bir çaba içerisinde olmadığımız bir gerçektir. Zira arşivlerimizde Osmanlıların sermaye ve finans alanındaki durumunu netleştirmeye yardımcı olacak birçok arşiv belgesi mevcuttur (Bulut, 2005: 447-452).

Karmaşık bir tarihtense, finansı en ham şekliyle “kaynak yaratma tekniği” olarak tanımlayabiliriz. Bir sistemden bahsedeceksek eğer, bu sefer teknikler bütününe işaret etmiş oluruz. Kişiler, kurumlar ve devletler bu bütün içinden mevcut olanaklar dahilinde işleyebilen ve işletilebilen olanları, kendilerinin ve sorumluluğu altındakilerin refahı için hayata geçirirler.

1596'ya kadar dünyada, Osmanlıları bir biçimde ilgilendirmeyen uluslar arası tek bir politik sorun olmamıştır (İnalçık, 2004 A: 40). 1526'da Mohaç'ta kazanılan zafer, 1534-35 yıllarında Tebriz ve Bağdat'ın alınması, Azerbaycan ve Irak'ın ilhakı, 1538 Preveze zaferiyle Akdeniz'de sağlanan hakimiyet, 1571'de Kıbrıs zaferi, 1578 ve 1590 arası İran'da elde edilen başarı Osmanlı Devletinin bir dünya gücü olmasını sağlamıştır. Bütün bu fetih odaklı gelişmelerin Osmanlı ekonomisine etkisi önemlidir. Zira savaşların sonucu ne olursa olsun devlet bütçelerine doğrudan etkisi vardır. Savaşlar devlet giderlerinin en büyük kalemini oluşturmakta, kazanılması halinde ise hem savaştan elde edilen ganimet olarak hem de sonraki yıllarda toplanan vergilere yaptığı katkı anlamında devlet gelirlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Nitekim 1523 ile 1571'de Kıbrıs'ın fethine kadar devam eden süreçteki gelir ve giderlere baktığımızda rakamların bizi doğruladığını görmekteyiz. 1523 yılında Osmanlı devletinin reel geliri 116.888.285 akçe iken 1566 yılında bu rakam 324.703.730 akçeye yani neredeyse 3 katına çıkmıştır. Aynı dönemde akçenin değeri sadece %7 gerilemiştir. Bu rakam yıllık %0,2'ye bile tekabül etmemektedir. Giderler ise aynı dönemde 118.783.849 akçeden 206.379.630 akçeye yani yaklaşık 2 katına çıkmıştır. 1566'da gelirlerin % 64'ü harcanmış, gerisi hazineye kalmıştır (Tabakoğlu, 2005: 200, tablo 3).

1571 Kıbrıs fethi Osmanlıların son büyük askeri başarısıdır (İnalçık, 2004 A: 46). Zaten XVI. yüzyılın sonları, tarih kitaplarında klasik çağın bitişi olarak gösterilmektedir. Bunda büyük askeri başarıların bitişi önemli bir etkidir. Ömer Lütfi Barkan ekolünün günümüzdeki en nitelikli temsilcilerinden Süreyya Faruki'ye göre ise XVII. yüzyıl, XVI.

yüzyılın sonlarıyla birlikte krizlerin ve değişimin yüzyılıdır. O zaman “Duraklama Dönemi” anlatımının da aynı aralığa denk gelmesi tesadüfi değil bir sebep sonuç ilişkisidir. 1571’de İnebahtı bozgunuyla başlayan süreç 1699 Karlofça Antlaşmasına kadar sürüyor. Bir başka deyişle yenilmez ordu imajının bozulmasıyla başlayıp ilk toprak kaybıyla noktalanmış bir vetire. Ve bu vetire içinde yaşanan mali krizler, askeri isyanlar, Suhte Ayaklanmaları, Canbulad İsyancıları, Ma’noşlu Fahreddin İsyancıları, asi beylerbeyleri çağı ve 30 yılı aşkın süren İran savaşları (İnalçık, 2004 B: 543).

Şimdi de bu yoğun olayların giderlere yansımalarına bakalım. 1566’da 324.703.730 akçeyle bıraktığımız reel gelir 1704 yılında 238.422.670 akçeye gerilemiş ve geçen 140 yıl içinde bu seviyenin üstüne neredeyse hiç çıkmamıştır. Ayrıca aynı dönemde akçe %80 değer kaybetmiştir. Bu olumsuz tablonun yanlış yorumlara veri olmasını engellemek adına hemen hatırlatalım. Bu düşünüşe rağmen bütçe hiçbir zaman olağanüstü açıklar vermemiş, (hatta 1704 yılında 20 milyon akçe fazla vermiş), denge her zaman sağlanmıştır. XVIII. yüzyıl ile birlikte bütçe gelirlerinde bariz bir toparlanma da görülmektedir (Tabakoğlu, 2005: 200, tablo 3). Zaten bu devlet bahsi geçen süreçte birlikte üç yüz yıldan fazla bir süre daha ayakta kalmayı başaracak dinamiklere sahip olacaktır.

Bütçe gelirlerinin parçalarına bakacak olursak üç kalem gözümüze çarpar. Bunlardan ilki mukataa gelirleridir ve toplam gelirlerin %24-37 sini oluşturur (Tabakoğlu, 2005: 161). Mukataalar, iltizam, emanet ve malikane olmak üzere başlıca üç yöntemle işletilir ve bütün bu yöntemler bizim incelediğimiz zaman dilimi içinde ortaya çıkmıştır. Önemi yitirmeleri de yine aynı dönemde gözlemlenebilir.

Osmanlı Devleti’nin ilk yayılma dönemlerinden başlayarak toprağın denetiminin devlet ile özel kesimler arasında sürekli bir mücadele kaynağı olduğu bilinmektedir. Rumeli’de fethedilen topraklarda kolaylıkla sağlanan devlet mülkiyeti Anadolu’da dirençle karşılaşmıştır. Bu mücadelenin merkezi devlet lehine gelişmesiyle yaygınlaşmış tımar sistemi XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde imparatorluğun büyük bir bölümünde yürürlükteydi (Pamuk, 2005: 42). Fakat kısmen tımar dağıtımındaki adaletin çözülmesi ama öncelikle sipahilerin ordu içindeki öneminin azalmasıyla, hem orduya asker sağlayan hem de tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlayan bu sistem bozuldu. XVI. yüzyıl sonlarının Habsburg savaşlarında yeni savaş usulleri karşısında yetersiz kalan

eyalet sipahileri arka plana itildiler ve yerlerini ateşli silahlarla donatılmış yeni bir orduya bırakmak zorunda kaldılar (İnalçık, 2004 B: 160). Hem bu sebeple ortaya çıkan nakit ihtiyacı, hem de Amerika'nın keşfiyle dünya ekonomisi para arzındaki büyük artışın yarattığı fiyat kıpırdanmaları, fiyat yapılarındaki farklılıktan dolayı sahip olduğu altın ve gümüşü Mısır'a ve Hindistan'a kaptıran Osmanlı'da, XVII. yüzyılın başlarında mali baskıların şiddetlenmesine ve ekonomideki nakdileşme eğiliminin güçlenmesine yol açmıştır (Tabakoğlu, 2005: 204). İltizam sistemi tam da bu zamanlarda tımarın yerini alarak Osmanlı Devleti'nin finansman meselesine çözüm olmuştur. Mukataaların bir bedel karşılığında genellikle özel teşebbüslerin işletimine verilmesi olarak tanımlayabileceğimiz bu sistem gelirlerin peşin ve risksiz olarak toplanmasını sağlayarak isyan ve kriz yıllarının atlatılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Mukataaların malikane (kaydı hayat) şartı ile iltizam edilmesine doğru gelişen sürecin ana kaynağında ise XVII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle yüzyılın son on altı yılını kapsayan büyük savaş sırasında (1683-1699) ortaya çıkan bütçe açığı ve doğal sonucu olarak nakit ihtiyacı vardır. 1695 yılında yayınlanan bir fermanla sadece askeri zümreye ömür boyu verilen mukataalar herkese açık olarak verilmeye başlandı. İlgili fermana göre bu sistemin amacı sık sık değişen mültezimlerin genellikle üç yıllık iltizam süreleri içinde fazla kâr sağlamak uğruna verimsizleştirdikleri vergi kaynağını verimli halde tutmaktır. Bu sistem sayesinde topraktan elde edilen nakit gelirler, takip eden 70 yıllık süreçte 4 katından fazla artmıştır (Genç, 2005: 99).

Son yıllarda yapılan araştırmalar, para ve kredi kullanımının kentlerde çok yaygın olduğunu ve ayrıca kırsal nüfusun bir bölümünün de para ekonomisinin içine çekildiğini gösteriyor. XVI. yüzyılda değerli madenlerin bollaşması ve kentlerle kırsal alanlar arasındaki iktisadi bağların güçlenmesiyle birlikte, kırsal nüfusun önemli bir bölümü de sikke kullanmaya başlamıştı. Balkanlar ve Anadolu'da, köylülerin ürünlerini getirip kent ve kasaba sakinlerine sattıkları, düzenli olarak kurulan pazarlar ve panayırlar ortaya çıkmıştı. Öte yandan, kent merkezlerinde ve çevrelerinde küçük ölçekli ancak yoğun bir kredi ağı gelişmişti (Pamuk, 1999: 179). Bu kredi ağının para vakıfları tarafından oluşturulduğunu ve bu durumda para vakıflarının iltizam sisteminden de önce Osmanlı ekonomisinin finansmanında etkili olduğunu söylemek ihtimal dahilindedir. Toplumda yaşayan girişimcilerin dünya görüşü ve değer yargılarıyla, ekonominin gerekleri arasında

bir çözüm gibi kabul edilen para vakıfları XVI. yüzyılda yaygın olarak faaliyet göstermiştir (Bulut, 2005: 447-452).

Nakdileşme eğiliminin bir diğer ürünü , enflasyonun en önemli nedenlerinden biri de olsa, tağşişlerdir. Devletin ek gelir sağlamak amacıyla paranın ayarını düşürmesi, gümüş içeriği daha düşük sikkeleri piyasaya sürmesi, işe yaramayan, anlamsız ya da mantıksız önlemler olarak değil, özellikle kısa vadede devlete gelir sağlayan mali politika araçları olarak görmek gerekiyor. Öte yandan enflasyon dönemlerinde, tarımsal üreticiler mallarını pazara getirdiklerinde yükselen fiyatlardan yararlanabiliyordu. O halde, Osmanlı toplumunun en büyük kesimini oluşturan köylülerin tağşişlerden zarar gördükleri pek söylenemez. Tağşişlerden en fazla zarar gören kesimler akçe üzerinden sabit gelir elde edenlerdi. Bunların arasında köylülerden topladıkları vergilerin bir bölümünü akçe cinsinden alan sipahiler, devlet memurları, ulemalar, yeniçeriler ile ücretle çalışan zanaatkarlar vardı. Tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve bunların birlikte hareket etme olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasını engelliyordu. Tağşişler XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde yoğun olarak uygulanmıştır. 1566 yılındaki ufak bir uygulama dışında 1481-1585 yılları arasında tağşiş işlemine rastlanmamaktadır. Avusturya savaşları sırasında 1606'da, İran savaşları sırasında 1618, 1659 ve 1666'daki uygulamalar dışında bizim incelediğimiz dönemde tağşiş işlemi yoktur (Tabakoğlu, 2005: 305).

İmparatorluğun sınırları içindeki finansman meselesinde önemli bir nokta da Osmanlı'da kişilerin ve firmaların finansmanından ziyade devletin finansmanının esas alınmasıdır. Avrupa'da XVII. yüzyıldan itibaren, sermayenin merkantilist bir girişimci sınıf elinde birikmesinin önü açılırken Osmanlı'larda müsadere sisteminin son dönemlere kadar devrede olmasını, böyle bir sınıfı Osmanlı bünyesinin kabul etmediği şeklinde yorumlanabilir. Bu nedenlerden ötürü, Osmanlıda kredi ilişkilerinin batıya göre daha sınırlı kaldığını, ekonomik faaliyetlerin finansmanında öz sermayenin öncelikli tercih olduğunu, öz finansmanda da ortaklık ekonomisinin yani şirketleşmenin ön plana çıktığını söyleyebiliriz (Bulut, 2005: 447-452).

2.3. Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kurumu

2.3.1. Tarihsel Gelişimi

Vakıf kurumunun ortaya çıkışını Osmanlı İmparatorluğu'nda incelediğimizde ise elbette daha karmaşık bir etkiyle karşılaşırız. Osmanlı'da vakıf anlayışına baktığımızda, Uygurlar'dan başlayıp Selçuklular'a uzanan doğu etkisiyle, Roma İmparatorluğu'ndan başlayıp Bizans İmparatorluğu'na uzanan batı etkisini birlikte görüyor, ortaya çıkan anlayışı kurumsallaştırma noktasında da İslam hukuku ile Roma hukukunu buluyoruz.

Ebu Hanife, Ebu Yusuf, İmam Muhammed, İmam Malik, İmam Şafi gibi hicret sonrası İslam alimleri, vakfın ve vakfı oluşturan unsurların tanımlanmasında, ayrıca bu unsurların hangi şartlarda bir araya gelebileceği hususunda önemli çalışmalarda bulunarak vakıf kurumunun hukukî alt yapısını oluşturmuşlardır.

Uzlaşma ve çatışmanın birlikte görüldüğü bu çalışmalar sayesinde hem vakıf konusu hukuk içinde ayrı bir bölüm olarak incelenmeye, hem de sadece vakıf kurumuna ilişkin kitaplar hazırlanmaya başlanmıştır. Ayrıca vakıfların kurulmasında da önemli artışlar görülmüştür (Öztürk, 1983: 71).

Bu hukukî kurumun İslam memleketlerinin, dolayısıyla Osmanlı'nın, sosyal ve iktisadi hayatında bu kadar muazzam ve devamlı bir rol oynaması şüphesiz tesadüfi bir olay olamaz. Kimi yabancılar Osmanlı vakıflarının böylesine gelişmesi ve çoğalmasını, yönetici zümrenin ölümünden sonra, mallarına devletin el koymasına (müsadere) bağlamışlardır (İpşirli, 2006: 61-72). Fakat bu gelişimi sadece “serveti müsaderelerden korumak” veya “İslam hukukundaki veraset kurallarını değiştirmek” gibi şahsi bir menfaat kaygısına dayandıran materyalist bakış açısı ile açıklamak, tek cepheli ve çok dar bir izah tarzıdır. Bunun tam tersi olarak vakfın İslam dünyasında ve Osmanlı'da, dünya üzerindeki başka hiçbir coğrafyada olmadığı kadar gelişmesini “İslam dininin diğer dinlerden daha ahlakî ve insani gayelere sahip olması” fikrine bağlamak da hiçbir ilmi esasa dayanmaz. Bu kadar geniş ve kapsamlı bir olayı izah için dinî, ahlakî, iktisadî, sosyal ve siyasi tüm etkenleri göz önünde tutmak gerekir. (Köprülü, 2005: 295-343). İşte bu çoklu etkiyle ortaya çıkan birikim, Türklerin İslamiyet'i kabulüyle önce Selçuklular'a oradan da Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulup doğu İslam ülkelerinin bu devletin egemenliği altına girmesi vakıf kurumunun yaygınlaşmasına önemli bir ivme kazandırmıştır. Özellikle Şii hareketine karşı sürdürülen Sünnilik siyaseti gereği devletin hemen her tarafına dinî ve hayrî kurumlar meydana getirilmiştir. Bu dönemde başta sağlık olmak üzere⁴⁴ eğitim, kültür ve diğer sosyal ihtiyaçların karşılanmasında vakıflar çok önemli rol oynamıştır. Selçuklu hükümdarları, devlet adamları büyük vakıflar kurmada birbirleriyle yarışmış, hatta çok sayıdaki vakfın idaresinin düzenli bir şekilde yürütmesi için bir vakıf nezareti bile kurulmuştur (Çiçek, 1996: 18).

Sadaka veya teberru olarak adlandırdığımız, açın doyurulması, çıplağın giydirilmesi gibi sosyal yardımlar bir defaya mahsus olarak yapılmasına karşılık, vakıf sisteminde toplumsal hizmet kurumsallaşmıştır. Yani ortada, hem hukukî statüye sahip hem de süreklilik arz eden bir yardım faaliyeti vardır. Bu manâda, hem Selçuklular'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren vakıflar İslam hukukunun kendisine kattığı birikim ve sağladığı altyapıyla, sadaka kavramından çok ötede, kurumsallaşmış yapılarıdır. Sürekli yinelediğimiz gibi, vakıf kurumu en büyük gelişimini, sosyal hayatta yardımlaşma ve dayanışmaya çok önem veren İslâm dininin ortaya çıkmasından ve güçlü Türk devletleri tarafından kabul edilmesinden sonra sağlamıştır. Gerçekten İslâm hukukunun en çok işlenmiş ve geliştirilmiş bölümlerinden biri vakıflardır. Buradaki temel bilinç, ülkenin sahip olduğu servette, asgari düzeyde de olsa orada yaşayan herkesin hakkının bulunduğu yargısıdır (Öztürk, 2006: 137-148).

Osmanlıların, camiler, medreseler, tekkeler, hanlar, hamamlar, köprüler, kervansaraylarla imarını büyük ölçüde gerçekleştirmiş ve altyapısını tamamlamış bir Anadolu'da idareyi devraldığını ve tüm bu eserlerin vakıflar yoluyla yapıldığını biliyoruz (İpşirli, 2006: 61-72). Ancak Osmanlı vakıf anlayışının, tarihten devraldığı bu fizikî mirası ve vakıf kültürünü hem geliştirdiğini hem de çeşitlendirdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Öyle ki, Osmanlı insanı, hayatının hemen her safhasında bir vakıfla ilişki kurma ve ondan faydalanma şansına sahip olarak yaşamını sürdürmüştür. Bu sebepledir ki, "Vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir mektepte hocalık eder; vakıf

⁴⁴ Hemen her şehir ve kasabada hastane mevcut olup tedavi ücretsiz olarak verilmektedir. Her hastane büyük vakıflara sahiptir. Doktorlar ücretlerini vakıftan alırlar. Hastalar arasında fark gözetilmemesi, hastalara nezaket ve şefkatle davranılması hususunda vakfiyeler mevcuttur (Manap, 1991: 33).

idaresinden ücretini alır, öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü.” şeklinde yapılan durum analizi çoğu kaynakta karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵ Tabak bardak gibi kapları kıran hizmetçileri, efendilerinin azarlamalarından korumak için dahi vakıf kuran bir zihniyet elbette devraldığı kültür ve mirası geliştirecek ve çeşitlendirecektir (Kazıcı, 2006: 172-174).

Osmanlı devletinin bin yıllık vakıf kurumuna getirdiği esas yenilik ise uygulamada olmuştur. Bunlar zaruretlerden ortaya çıkan yeniliklerdir. Mesela daha önce açıkladığımız irsadî vakıflar ile icareteynli vakıflar Osmanlıya özgü açılımlardır. Osmanlıda vakıf alanında yaşanan bu gelişmelerin en önemli sebebi vakıfların bir devlet politikası olarak çok yönlü teşvik edilmesidir (İpşirli, 2006: 61-72). Para vakıfları da aynı zihniyetin bir ürünü olarak Osmanlı topraklarında doğup yüzyıllar boyu varlığını sürdürmüştür.

2.3.2 Osmanlı Devleti’nde Ekonomi-Vakıf İlişkisi

Osmanlı imparatorluğunda vakıfları iki grupta incelemek ve ekonomi ile olan ilişkilerini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. İlk grup, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ibadet ve bayındırlık gibi alanlarda faaliyet gösteren ve bu manada doğrudan devlet ekonomisine katkıda bulunan vakıflardır. İkinci grup ise para vakıflarıdır. Bu grubun ekonomiye katkısı devletten ziyade piyasalara sağladığı fayda ile ölçülmelidir. Para vakıflarının devlet ile olan ilişkisi ise, devletin yükselen muhalif seslere rağmen para vakıflarının tesisine ve işleyişine verdiği destekten ve bu tür vakıfları kontrol görevinden ibarettir.

Bugün Türkiye’de eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ibadet ve bayındırlık faaliyetlerinin devlete yaklaşık 45 milyar YTL’lik bir maliyet yarattığını ve bu rakamın toplam bütçe içinde %20’lik bir paya sahip olduğunu⁴⁶ düşündüğümüzde vakıfların Osmanlı devlet bütçesine katkısı daha anlaşılır olmaktadır. Zaten Osmanlı Devleti de ekonomisinin yaklaşık %15-20’sini vakıflara emanet etmiştir (Armağan, 2006: 169-171). Elimizde çeşitli bölgelere ait rakamlar da mevcuttur. Bu rakamlara göre, Kastamonu ve civarındaki vilayetlerde, 1530-1540 yılları arasındaki tahrir defterlerine göre, toplam gelirin %17’si, Karaman vilayetinde %14’ü, Rum vilayetinde %15,7’si, Halep ve Şam

⁴⁵ Bu analiz hukukçu Esat Arsebük’e aittir (Arsebük, 1938: 298).

⁴⁶ 2007, Türkiye Cumhuriyeti merkezi yönetim bütçe giderleri.

eyaletlerinde %14'ü, Zülkadiriye'de (Maraş) %5'i ve Rumeli'de %5,4'ü padişahlar ve ileri gelen devlet adamları tarafından yaptırılan vakıflara harcanmıştır. Örneğin Rumeli vilayetinin toplam geliri, 187.319.348 akçe idi ve bunun 10.209.192 akçesi vakıfların elindeydi (Eminoğlu, 1996: 9). Rumeli vakıfların elinde bulunan bu gelir, günümüz değerleriyle yaklaşık 19.000.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Aynı dönemlerde Karaman Beylerbeyliği'nin yıllık arazi geliri ise 15.167.000 akçe idi. Bunun yaklaşık 2.150.000 akçesini vakıf arazi gelirleri teşkil ediyordu. Bu miktarın günümüz değerleriyle yaklaşık 4.000.000 YTL ettiğini ve içinde dükkan, ev, fırın, hamam gibi vakıf bina gelirlerinin bulunmadığını da belirtelim (Göyünç, 1991: 124).

Silistre Sancağı'na (Bulgaristan bölgesi) ait rakamlara baktığımızda ise karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. 1597-1598 yılları arasında devlet hazinesi için toplanan mukataaların toplam geliri 3.287.060 akçe, has, zeamet ve tımdardan oluşan dirlik geliri 7.769.282 akçedir. Vakıf geliri ise 4.125.729 akçedir. Yani 15.182.071 akçelik toplam gelirin yaklaşık %27'si vakıflara aittir (Cebeci, 1988: 455). 1598 yılında 1 kile pirincin fiyatı 50,5 akçedir (Güran, 2006: 124, tablo 1.21). Bu durumda 1 kilogram pirincin fiyatı yaklaşık 2,05 akçe olur. Vakıfların gelirini oluşturan 4.125.729 akçe ile 2.012.550 kilogram pirinç alınabilir. Bu alımı yapabilmek için vakfın, günümüz rakamlarıyla 3.360.959 YTL'ye sahip olması gerekmektedir.

XVI. yüzyıl başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz bölgesine baktığımızda ise toplanan gelirin tümünün 36.320.818 akçe olduğunu görüyoruz. Bunun %15,7'si yani 5.714.819 akçesi vakıflara aittir (Gökbilgin, 1987: 444). Bu rakam günümüz değerleriyle yaklaşık 12.000.000 YTL'ye tekabül etmektedir.

XVI. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı Ekonomisinde toprakların %20'si vakıf sistemi içerisindeydi (Eminoğlu, 1996: 9). Hatta vakıf gelirlerinin toplamı, zaman zaman devlet gelirlerinin üçte birine çıktığı, ülke topraklarının üçte birinin de vakıf haline geldiği bilinmektedir (Yediyıldız, 2000: 534-590). XVI. yüzyıl öncesinde de bu oranların yüksek olduğunu, Fatih Sultan Mehmet Han'ın asker sıkıntısını gidermek için bir çok vakfı hükümsüz bırakmasından anlıyoruz.⁴⁷ Çünkü vakıflar söz konusu dönemde o kadar çoğalmıştı ki, tımarlı süvari sayısı bu sebeple oldukça azalmaya başlamıştı. Bu

⁴⁷ Bu örnek, dokunulmazlığını daha önce tartıştığımız vakıfların, devletin bekası söz konusu olduğunda dokunulabilir bir hal aldığı göstermesi açısından önemli bir örnek.

durum sefer esnasında ihtiyaç duyulan sipahi sayısını ciddi ölçülerde azaltıyordu (Eminoğlu, 1996: 9). Vakıfların icra ettiği faaliyetleri ve aldığı sorumluluğu düşündüğümüzde bu rakamları normal karşılamak gerekir. Asıl olağanüstü olan ise böyle bir yapılanmanın devletten bağımsız gerçekleşebilmesidir.

Vakfın kendisine ait gelir ve giderlerine baktığımızda ise şu sonuçlara ulaşıyoruz. XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı vakıf gelirlerinin %12 ile %15'i arasında değişen bir nispetle, kaynağını devlet gelirlerinden aldıkları paylar oluşturmaktadır. Bu kısmı oluşturan gelirler aslında devlet geliri iken, temlikname ile çeşitli şahısların eline geçtikten sonra vakfa dönüşen yerlerden sağlanan gelirlerdir. XVII. yüzyılda Türkiye bölgesinde tesis edilen 313 vakfa ait gelirlerin %51'i gayrimenkul gelirlerden, %49'u ise faiz gelirlerinden oluşmaktadır. Ayrıca bu gelirlerin %81'i şehirlerden, %19'u ise kırlardan elde edilmektedir. Faiz gelirleri, şehirlerden elde edilen gelirler içinde yer almaktadır. Kırlardan elde edilen gelirin %80'i zirai gelirlerden, %20'si ise imalathane gelirlerinden ve çeşitli gelirlerden oluşmaktadır. Şehirlerden sağlanan gelirin ise %44'ü mesken gelirlerinden, %41'i ticari mekan gelirlerinden, %15'i de imalathane ve ziraat gelirlerinden ve çeşitli gelirlerden oluşmaktadır. Faiz gelirleri ticari mekan gelirleri içinde yer almaktadır (Yüksel, 1998: 19).

Elde edilen gelirlerin %17'si yönetim ve onarım giderleri gibi iç hizmetlere, %33'ü dinî hizmetlere, %7'si eğitim hizmetlerine, %6'sı sosyal hizmetlere, %36'sı ise vakıf kurucularının ailelerine ve akrabalarına tahsis edilmiştir (Yüksel, 1998: 19).

Öte yandan vakıf kurumunun İslam toplumlarında ekonomik potansiyelleri atıl duruma soktuğu ve bu toplumların iktisadi açıdan geri kalmalarına sebep olduğu tezi de belli bir kesim tarafından ileri sürülmüştür (Yediyıldız, 2000: 534-590). Fakat bizim düşüncemiz bu yönde değildir. Sahip oldukları ekonomik güç sebebiyle hemen her türlü piyasada en büyük alıcı konumunda olan vakıfların, bu yönleriyle üreticilerin en büyük müşterisi olduğu kanaatindeyiz. Yaptıkları toplu alımlar fiyatları, perakende satış fiyatlarının bir miktar aşağısına çekse de aldıkları miktar bu düşüşü telafi edebilecek niteliktedir.

Tüm bu faaliyetlerini çoğunlukla gayrimenkul gelirleriyle gerçekleştiren vakıflara, gelişen piyasa ve rekabet koşullarının da etkisiyle yenileri eklenmiştir. Para vakıfları tam da bu tür gelişmelerin bir ürünüdür. Daha önce, yardım eden ve yardım

edilenden oluşan vakıf sistemi, para vakıflarının ortaya çıkmasıyla bu vakıflardan kredi kullanan bambaşka bir kesimi bünyesine katmış ve toplumun tümünü ilgilendiren bir hale dönuşmüştür.

Hem bu yeni sistemin yaratıcısı para vakıflarının hem de öteden beri var olan diğer hayrî vakıfların Osmanlı ekonomisine katkılarını bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde inceleyeceğiz.

3. XVI. ve XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ EKONOMİSİNİN FİNANSMANINDA VAKIFLARIN YERİ ve ÖNEMİ

3.1. Eğitim, Sağlık, Sosyal Güvenlik, İbadet ve Bayındırlık Temalı Vakıflar

Oruç Tarihi'nde Osmanlılardan, “garip seviciler” şeklinde bahsedilir. XVI. yüzyıla ait tarih kitaplarında da, “Osmanlılar vakıf yoluyla o kadar çok hayır tesisleri meydana getirmişlerdir ki, başka hiçbir İslam memleketiyle kıyaslanamaz.” şeklinde ifadeler yer almaktadır (İnalçık, 1999: 25-41). Osmanlı tarihinin sonuna kadar devam eden bu dayanışma geleneğine her toplumda olan veya olması gereken bir davranış biçimi veyahut Osmanlı'nın kendi içinde sürdürdüğü bir iyilik hareketi olarak bakarsak doğru bir değerlendirme yapmış olmayız. Zira üç kıtada 24 milyon km² alana yayılabilmiş ve varlığını yedi yüzyıl boyunca sürdürebilmiş bir devletten bahsediyorsak bu yalnızca bir dayanışma geleneği değildir. “Yalnızca bir dayanışma geleneği değildir de nedir?” sorusuna ancak, bu bölümde inceleyeceğimiz vakıflar ile bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz para vakıfları hakkındaki tespitlerimizi tamamladıktan sonra bir cevap bulabileceğimizi düşünmekteyiz.

3.1.1. Doğuşu, Gelişimi ve Fonksiyonları

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir iskan ve imar metodu olarak vakıfların oynamış olduğu büyük rolden kimse şüphe etmemektedir. Şehirlerin aldığı her türlü kamu hizmeti, sosyal yardım teşkilatı, ilmî, dinî ve medenî hayatın her türlü ihtiyacı hep vakıf tesisler yolu ile düzenlenmiş ve idare edilmiş bulunmaktadır (Barkan, 1942: 279-387).

Başlangıçta ferdî ve içtimaî ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkan vakıfları daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen değişime ve gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyokültürel yapısı, ekonomik imkanları ve kabiliyetleri oranında değişen ve gelişen kurumlar olarak görebiliriz. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmî şahsiyete sahip, devletin yükselme ve duraklama dönemlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatımızda sosyal, kültürel, ekonomik hatta siyasi açıdan belirgin bir potansiyele sahip bir sektör haline gelmiştir (Öztürk, 2006: 137-148). Hem bu açıklama hem de vakıf

kurumunun uzun tarihi dikkate alındığında, vakfın Osmanlı İmparatorluğu'nda, oluşumdan çok gelişim gösterdiğini söyleyebiliriz. Daha önce ifade ettiğimiz gibi başta para vakfı olmak üzere birkaç yeni tür ve usul ortaya çıkmış olsa da, bunlar öteden beri var olan bir anlayışın, dönemin koşullarına göre şekil değiştirmesinden ibarettir.

Bilindiği üzere vakıflar iki ana kaynaktan beslenmektedir. Bunlardan birincisi devlet kaynaklarından yapılan tahsislerdir ki bu şekilde kurulan vakıflar daha çok, başta padişahlar ve Osmanlı hanedan mensupları olmak üzere devlet adamları tarafından kurulanlardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, irsadî vakıf olarak adlandırılan bu tür vakıfların temel özellikleri, devlet tarafından bürokratlarına tahsis edilen birtakım malî imkanların kurulan vakıflara aktarılması ve elde edilen gelirlerin vakfiyede belirtilen faaliyetler için kullanılmasıdır. Bu yolla vakıf kurma faaliyetinin devlet adamları arasında bir gelenek halini aldığı ve şehirlerin ihtiyaç duyduğu dinî, ilmî, sıhhî ve kültürel hizmetlerin bu yöntemle, külliye modeli altında verildiği görülmektedir (Özcan, Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı).

Vakıf sisteminin ikinci kaynağını ise Osmanlı hanedanı ve devlet ricali dışında kalan kesimin kurbet kastı ve sadaka-i cariyeye anlayışıyla kurdukları vakıflar oluşturmaktadır. Bu tür vakıflar bütçeleri itibariyle küçük olsalar da, binlerle ifade edildiği dikkate alındığında toplam olarak önemli bir toplama ulaştıkları görülmektedir. Bu iki kaynaktan devamlı olarak beslenen ve asırlar boyunca kümülatif olarak büyüyen vakıf sistemi belirtilen hizmetler için önemli bir finansman kaynağı oluşturmuştur (Özcan, Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı).

Bu bölümde inceleyeceğimiz eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ibadet ve bayındırlık gibi sahalarda doğrudan hizmet veren vakıfların Osmanlı tatbikatında aldığı en önemli şekil, tümünün bir arada bulunduğu ve genellikle yeni kurulacak bir bölgenin ilk yerleşim noktasını oluşturan yapılanmalardır. Doğrudan hizmet sunan bu vakıf bina ve kuruluşlara hayrat, bu kuruluşların ebedi olarak yaşaması ve topluma hizmet sunabilmesi için vakfedilen gelir kaynaklarına ise akaret denilmektedir. Hayrat ile akaretlerin oluşturduğu tesisler bütününe ise imaret sitesi veya külliye denilmektedir. Ömer Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret

Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar” adlı makalesinde⁴⁸ imaret sitesi ya da külliye diye adlandırılan bu tesislerin, Osmanlı Devleti’nde şehirlerin oluşmasında ve gelişmesinde, ülkenin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynadığını ve bu sitelerin genellikle bir cami etrafında kümelenmiş olan medrese, yemek pişirilen ve dağıtılan yer, misafir yurdu (tabhane), hastane (tımarhane, darüşşifa) , hamam ve kervansaray gibi din, kültür ve sosyal yardım tesislerinden, ayrıca bu tesislerde çalışan kalabalık memur ve hizmetlilerinin barınacağı ikametgahlardan, su yolu, kanalizasyon gibi medeni (beledi) tesislerden, nihayet bu suretle meydana gelen tesislere devamlı bir gelir sağlamak maksadıyla, her biri bir sanat ve ticaret erbabına tahsis edilmek üzere inşa edilmiş olan han, çarşı, fırın, değirmen, mum imalathanesi, boyahane, salhane, başhane, bayram yerleri, pazar yerleri ve cendere gibi tesis ve mahallerden oluştuğunu söylemektedir. Bunlara ek olarak bu imaret sitelerinin genellikle yeni kurulacak olan şehrin veya eski bir şehrin yeni bir semtinin çekirdeğini teşkil ettiğini, Bursa, Edirne ve İstanbul ile Anadolu ve Balkanlar’daki diğer bir çok şehrin topografik planları incelenirse, bu şehirlerin, söz konusu “imaret sitesini” teşkil eden belirli bir takım görkemli binaların etrafında nasıl oluştuğunun görülebileceğini anlatmaktadır (Yediyıldız, 2000: 534-590). Örneğin Diyarbekir Beylerbeyliği 4 Kasım 1515’de kurulduktan sonra, Yavuz Sultan Selim’e ait vakıfların tüm geliri buranın hazinesine tahsis edilmiş, bölgenin oluşumu ve gelişimi bu gelirlerin meydana getirdiği külliyeler sayesinde sağlanmıştır (Göyünç, 1975: 66).

Vakıf kurucularının kimlerden oluştuğunu ve kimlerin ne tür vakıflar kurduğunu daha iyi kavrayabilmek için öncelikle Osmanlı toplumunu oluşturan sosyal tabakalardan bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Osmanlı toplumunu hukuki açıdan, yönetenler (askeri zümre) ve yönetilenler (reaya) şeklinde iki sınıfa ayırabiliriz. Askeri zümre ise dört gruptan oluşur. Bunlardan ilki saray halkıdır ve padişah, bazı ağalar, hocalar, hekimler ve eminler gibi saray görevlilerinden oluşmaktadır. İkinci grup ilmiyedir ve medrese öğretiminden geçmiş müderris, müfti ve kadı gibi ilim adamlarından oluşmaktadır. Kazaskerler ve şeyhülislamlar bu gruptaki ilim adamlarından olmaktadır. Seyfiye diye adlandırılan grup ise kapıkulları ve tımarlı sipahilerden oluşur. Bu grubun üyeleri padişahтан sonra en yüksek makam olan sadrazamlığa kadar yükselebilmektedir. Son grup ise devlet dairelerinde idari görevlerde bulunan

⁴⁸ Bu makale ilk olarak İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23, 1-0 (1962-1963), s 239’da yayımlanmıştır.

memurlardan oluşan kalemiye grubudur. Ayrıca konu vakıflar olunca şeyhler ve dervişlerden oluşan ve adına tarikat erbabı denilen ayrı bir grubu da dikkate almak gerekmektedir. Reaya ise askeri zümre dışında kalan; tarım, zanaat veya ticaretle uğraşan ve devlete vergi veren kesimdir. Bizim incelediğimiz XVII. yüzyılda ise ayan denilen ve bir bölgenin ileri gelenlerinden oluşan yeni bir sosyal tabakanın ortaya çıktığını görüyoruz (Tabakoğlu, 2005: 155).

Kurucusunun unvanı belli olmayan vakıfları bir kenara koyduğumuzda, vakıf kuranların genelde askeri sınıf mensuplarından oluştuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Örneğin XVII. yüzyılda Türkiye’de tesis edilmiş, kurucusunun unvanı belli 1156 vakfın %99’a yakın bir bölümü askeri sınıfa veya onların yakınlarına aittir. Bu vakıfların %1,81’lik az bir bölümü padişahlar, %14,35’i divan-ı hümayun ve saray mensupları, %53,28’i idari hizmetleri yürüten görevliler, %10,2’si bey kızı, zevcesi, paşa validesi, zevcesi, kerimesi gibi kadınlar, %9,16’sı ilmiye grubu, %7’si tarikat erbabı, %3,37’si ilmiye ve tarikat mensupları, %0,8’i ise reaya tarafından kurulmuştur. Öte yandan, kurucusunun unvanı belirtilmeyen 507 vakıf da hesaba katıldığında, kadınların oranının %30’lara, reayanın oranının ise %10’lara çıktığını görüyoruz (Yüksel, 1990: 366).

Fikir edinmek açısından XVIII. yüzyıldaki duruma baktığımızda ise padişahlar tarafından kurulan vakıfların %5’lere, reaya tarafından kurulan vakıfların %17’lere, tarikat erbabı tarafından kurulan vakıfların ise %6’lara çıktığını görüyoruz. Reaya içinde gösterilen fakat yine seçkinlerin eşleri veya kızları durumundaki kadınların kurdukları vakıflar ise %17 oranındadır. Yine reaya içinde gösterilen tüccar ve zanaatkarlara ait vakıfların toplam içinde sadece %1,82’lik bir paya sahip olması ise ayrıca değerlendirilmesi gereken bir durumdur (Yediyıldız, 2003: 159).

XIX. yüzyılda ise tesis edilen vakıfların kurucularının %42’si devlet adamlarından, %16’sı ilmiye sınıfından, %9’u tarikat erbabından, %2’si zanaatkarlardan, %11’i belirsiz mesleklerden, %18’i ise kadınlardan oluşuyordu. Bu son kategoride ki kurucular her zaman olduğu gibi ya dini ya da askeri sınıftan seçkinlerin eşleri veya kızlarıydı (Armağan, 2006: 169-171).

Osmanlı döneminde Sivas’ta kurulmuş ve kurucusunun unvanı belli 260 vakıftan %66’sı askeri sınıf, %34’ü ise reaya tarafından kurulmuştur. 1700 yılından önce kurulmuş 26 vakfın ise tamamı askeri sınıfa aittir (Demirel, 2000: 120). Bu durumda

XVIII. yüzyılla birlikte reaya tarafından kurulan vakıflarda bir artış söz konusudur. Diğer çalışmalarla kıyasladığımızda bu artışın sadece Sivas'ta değil tüm Osmanlı'da gerçekleştiğini söyleyebilir ve reayanın ekonomik durumunun XVIII. yüzyılla birlikte güçlendiği görüşünü vakıf sayılarından hareketle ortaya atabiliriz.

Osmanlı topraklarında kurulan vakıfların %3 ila %5 gibi çok az bir miktarının padişahlar tarafından kurulduğunu görüyoruz. Fakat vakfın büyüklüğü açısından değerlendirdiğimizde bu vakıfların tüm vakıflar içinde en zenginleri olduğunu söyleyebiliriz. Zira bilindiği üzere padişahlar toplam gelir içinde en büyük paya sahip kesimdi. Toplam gelirin yaklaşık %20'lik kısmı haslar sayesinde padişahlara aktarılıyordu (Tazebay: 1984: 38). Doğal olarak bu durum, padişahların tesis ettiği vakıflara da yansıyor, onların diğer vakıflar içinde en zenginleri, en görkemlileri olmalarını sağlıyordu. Bu sebeple, az önce tarif etmeye çalıştığımız külliye genellikle padişahlar tarafından tesis edilmiştir. Aşıkpaşazade, Osman Gazi'yi anlatırken “ Bu Osman gazine adeti bu idi: her üç günde bir yemek pişirtip, fakirlere yedirirdi. Çıplaklara elbise giydirirdi. İşi gücü dul hatunlara sadaka vermektir. Ulema için medrese de yaptırırdı. Muhabbet etiği dervişlere de zaviye yaptırırdı...” ifadelerini kullanmaktadır (Yediyıldız, 2000: 534-590). Ayrıca Orhan Gazi İznik medresesi ile birlikte yanında imaretini de inşa ettirmiştir (Tazebay: 1984: 41). Tüm bunlar padişahlar tarafından yaptırılan külliyelerin öteden beri bir gelenek olduğunu göstermektedir. İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde padişah eliyle kurulmuş bir çok külliye, sahip olduğu zengin gelir kaynaklarıyla hem ihtiyaç sahibi insanların gereksinimlerini tümüyle karşılamakta hem de daha önce ifade ettiğimiz gibi şehrin çekirdeğini oluşturmaktadır. I. Mehmet tarafından Bursa'da yaptırılan Yeşil Külliye, Fatih Sultan Mehmet'in Fatih Külliyesi, Kanuni'nin Süleymaniye Külliyesi bu tür tesislerin en önemlilerindedir. Bursa'da, Yeşil Külliye'den başka 23 külliye daha mevcuttur. Örneğin fatih külliyesi için 1130 ev, 2466 dükkan, 3 han, 54 değirmen, 57 oda, 26 mahzen, 4 hamam ve 9 bahçe vakfedilmiştir (Tazebay: 1984: 44). 1557 yılında kurulan Süleymaniye vakfının ise başlangıçta 58 dükkan, 20 oda, hamam ve bostanlardan sağladığı 122.090 akçelik bir kira geliri vardı. Ancak vakfın kira gelirlerinin toplam gelirler içindeki payı yalnızca %5,1 idi. Yani vakfın yaklaşık toplam geliri 2.400.000 akçe idi. Dönemin pirinç fiyatları dikkate alındığında bu rakam, günümüz koşullarında yaklaşık 5.000.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Bu meblağ içinde en büyük pay ise yaklaşık %81 ile mukataa gelirlerine

aittir. 1585 yılına gelindiğinde vakfın dükkan sayısı 150'ye oda sayısı 70'e, toplam kira geliri 171.065 akçeye, toplam gelir ise 5.200.000 akçeye yükselmiştir. Bu rakam günümüz değerlerinde yaklaşık 6.500.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Mukataa gelirlerinin toplam gelir içindeki oranı yine %81 olarak gerçekleşmiştir. 1695 yılında ise kira gelirleri 331.000 akçeye, toplam gelir ise 5.400.0000 akçeye, mukataa gelirlerinin toplam gelir içindeki oranı ise %93'e yükselmiştir (Güran, 2006: 17). 1695 yılında elde edilen 5.400.000 akçelik gelir günümüz değerlerinde yaklaşık 2.460.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Kuruluş yıllarıyla kıyasladığımızda yaklaşık %100'lük nominal bir artış söz konusu olsa da reel olarak yarı yarıya bir azalma söz konusudur. Vakfın bahsettiğimiz yıllardaki giderleri ise sırasıyla, 1,97, 4 ve 4,98 milyon akçedir. Bu giderlerin yaklaşık %50'si maaş ödemelerine, %45'i erzak alımlarına ve %2'si onarım masraflarına harcanmaktadır. Sadece 1585 yılında erzak alımları %22, maaş ödemeleri %60 olarak gerçekleşerek ortalamadan sapmıştır. 1557 yılında vakıfta 636 kişi çalışırken, 1585 yılında 1124 kişi, 1703 yılında ise 1119 kişi çalışmaktadır. Kişi başına ödenen ortalama aylık akçe ise aynı yıllarda sırasıyla 112, 152 ve 170 akçe olmuştur. Bu rakamlar günümüz değerlerinde 237, 190 ve 78 YTL'ye tekabül etmektedir. XVII. yüzyılın ortalarında yapılan bir tespite göre vakıfta 1000'nin üzerinde farklı görev bulunmaktadır. En düşük maaşla çalışanlar aylık ortalama 60-90 akçe ücret ile belli süreleri okumakla görevli insanlardır. En iyi maaşa sahip olanlar ise müteveli heyeti üyeleri, Süleymaniye Camii hatibi ve müderrisler sırasıyla aylık 3000, 2500 ve 1800 akçe maaş almaktadır (Güran, 2006: 37). Bu rakamlar günümüz değerlerinde 2500, 2100 ve 1500 YTL'ye tekabül etmektedir. Bu rakamlar okuma vasfı dışında kabiliyeti olmayan personelin barınma, giyinme, sağlık, yeme ve içme hizmetiyle birlikte cüzi bir maaş karşılığı çalıştırıldığını göstermektedir.

Yapılan hesaplamalara göre, sancak denilen üç yüz idari birimden her birisinde takriben bine yakın vakıf bulunan Osmanlı Devleti'nde vakıfların genel bütçesi zaman zaman devlet bütçesinin üçte birine ulaşmaktadır (Yediyıldız, 2000: 534-590). XVI. yüzyıl başlarında ise Osmanlı ekonomisinde toprakların %20'si vakıf sistemi içindedir. Bu dönemde vakıf gelirleri toplam kamu gelirleri içinde %12'lik bir paya sahiptir. Bu oranın XVII. yüzyılın başlarında %20'lere kadar yükseldiği kaydedilmektedir. Üstelik bu oranlar vakıfların sadece toprak gelirleri hesaba katılarak ortaya çıkan oranlardır

(Tabakoğlu, 2005: 230).⁴⁹ Vakıflara ait rakamların böylesine büyük olduğu bir durumda, incelememizi sadece külliye üzerinde yoğunlaştırmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Rakamlar bizlere, külliyelerden bağımsız, belki tek bir alanda faaliyet gösteren binlerce vakıf olduğunu söylemektedir. O halde eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ibadet ve bayındırlık gibi çeşitli sahalarda doğrudan hizmet veren vakıfları bireysel olarak değerlendirmek de faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin gelirleri mukataa, cizye ve avarız gelirlerinden oluşmaktadır. Bütçeler ise devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdi harcamalarını kaydeder. Bütçelerde yer alan en önemli gider kalemleri, askeri ve yönetici personelin maaşları ile ödeneklerinin toplamından oluşan mevacic harcamaları, sarayın ve ordunun mühimmat giderlerinden oluşan teslimat harcamaları, haslara ayrılan karşılıklar ve son olarak deniz kumandanlarına, Kırım hanlarına, prenslere, çerkes beylerine vs. tahsis edilen yıllık gelirlerdir (Tabakoğlu, 2005: 203). Görüldüğü üzere bütçe giderleri içinde eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ibadet ve bayındırlık gibi kalemler yoktur. Çünkü bu gibi hizmetler genellikle vakıflar yoluyla verilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve kültür faaliyetleri neredeyse tümüyle vakıflar tarafından yürütülmektedir. Tüm kuruluş giderleri vakıf sahibi tarafından karşılanarak vakıf tamamlanmakta ve mütevellie teslim edilmektedir. Bunun haricinde işletim giderleri de vakıf kurucusunun önceden belirlediği ve vakfiyede ayrıntılı bir şekilde kaydedilen prensipler çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Bütün giderler vakıf sahibi tarafından vakfedilmiş olan gelir kaynaklarından elde edilen gelirler vasıtasıyla karşılanmaktadır (Özcan, Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı). Okullarda çalışan müderrislerin yüksek ücretlerle çalıştıklarını daha önce belirtmiştik. Bunun haricinde çok çeşitli meslek grupları aylık 60 akçe ile 1800 akçe arasında değişen ücretlerle eğitim kurumlarında istihdam edilmekteydi. Tabii öğrencilerin de her türlü ihtiyacı vakıflar tarafından karşılanmakla birlikte kimi okullarda öğrenciler için de cüzi maaşlar bağlanmaktaydı. Bunun dışında günümüz Amerikan üniversitelerinde olduğu gibi, öğrenciler belli görevler karşılığında para kazanma şansına da sahiptirler.

Eğer okul bir külliye içinde tesis edilmiş ise o külliyenin en önemli sosyal

⁴⁹ Aynı kitapta XVI. yüzyılın başlarında toplam devlet geliri yaklaşık 120 milyon akçe, XVII. yüzyıl başlarında ise yaklaşık 500 milyon akçe olarak belirtilmiştir, s. 200.

merkezlerinden biri olma özeliği göstermektedir. Örneğin Süleymaniye külliyesinde, dört büyük medrese, darül- hadis, darül-kurra, darüsibyan, tıp medresesi, mülazımlar medresesi ve kütüphaneler bulunmaktaydı. Modern okul ve üniversitelerin kuruluşuna kadar bütün ilimlerin bu okullarla verildiği bilinmektedir. Selçuklulardan beri inşa şekli camide ne kadar değişmişse medresede de Selçuklular zamanındaki düzenini esas bakımından muhafaza etmiştir (Akozan, 1970: 303-309).

Eğitim ve öğretime tahsis edilen vakıflar, örgün eğitim denilen teşkilatlı eğitim faaliyetlerinin yanı sıra yaygın eğitim denilen her çeşit halk eğitimi faaliyetlerini de yerine getiriyordu (Çiçek: 1996: 59). Bu sebeple bu okulları sadece okul çağındaki çocuklar için kurulmuş birer eğitim kurumu olarak görmek yanlıştır. Bu kurumlar toplumsal eğitim kurumlarıdır. Son olarak şunu da ifade etmeliyiz ki, eğitim hizmetlerinin vakıf sistemiyle finanse edilmesi, eğitim yükünü devletten aldığı gibi, siyasi olaylardan ve iktisadi krizlerden doğrudan etkilenmesini de önlemektedir

Vakıfların hizmetleri arasında, kadın-erkek, müslim-gayrimüslim ayırmadan bütün insanlığa tahsis edilmiş ve insanların hem bedeni hem de ruhi hastalıklarını tedavi amacıyla kurulmuş hastaneler ve tımarhaneler önemli bir yer teşkil etmektedir. Örneğin Fatih'in vakfiyesinde bir hastanede müslüman olan ve olmayanlar arasında tam bir eşitlik gözetilmesi ve doktorların seçiminde din ayrılığına bakılmaması istenmektedir (Kuban, 1968: 53-75). Bu merkezler aynı zamanda birer tıp medresesi olarak da kullanılmaktadır (Çiçek, 1996: 59).

Bugün şehir dediğimiz sosyal topluluk, gelişmiş bütün toplumların çekirdeğini meydana getirmektedir. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki, Türk şehirlerinin ortaya çıkmasında vakıf kurumları en önemli rolü oynamıştır. Fethedilmiş olan şehirlerin yenileştirilmesi ve bir Türk şehri haline getirilmesinde en çok vakıf kurumunun ve vakıf binaların hizmeti olmuştur (Ülken, 1971: 13-39). Balta Evangelia'nın Siroz bölgesi vakıflarıyla ilgili çalışmasında ortaya koyduğu sonuçlara göre, yapılacak bir fetih öncesinde veya sonrasında bölge, kültürel ve ideolojik açıdan Osmanlı sistemi ile bütünleşmeye hazır hale getiriliyordu. Sivil aristokrasiye ve mahalli dini zümrelere imtiyazlar tanınıyor ve sürgünle bu bölgeye nüfus aktarılıyordu. Bunlar arasında dervişler, şeyhler babalar, ahiler vardı. Bunlar bölgenin muhtelif yerlerine, özellikle stratejik noktalarına zaviyelerini kuruyorlardı. Bu kuruluşlar yeni vakıflarla

destekleniyordu. Bu vakıflarla gerçekleştirilen kasaba ve şehirler, bölgenin gerçek iktisadi merkezleri haline geliyordu. Kilisenin elinde bulunan mallar yine kilise yararına işletilen vakıflar haline dönüştürülüyordu. Vakıflar ile fetih hem teşvik ediliyor hem de pekiştirilmiş, sağlamlaştırılmış oluyordu (Yediyıldız, 2000: 534-590).

Fethedilen fakat üzerinde herhangi bir yapılaşma olmayan topraklar üzerinde yeniden kurulan şehirlerde ise bu rol daha büyük olmaktadır. Ayrıca vakıflar, bu eserleri ortaya çıkarmaktan başka, dış etkenlere karşı korunmasına da sağlamaktadır. Vakıf yapanlara bakacak olursak, birinci derecede hükümdarlar, oğulları ve kardeşleri, ikinci derecede vezirler, beylerbeyleri, zeamet ve has sahiplerinin vakıf yaptıkları görülür. Üçüncü derecede ise tekke, zaviye ve dergâh gibi tasavvuf ocaklarını seven ve yaptıran zengin kimseleri, yahut bunları korumakta olan hükümdarları görüyoruz. Bahsettiğimiz bu nüfuzlu insanlar, kurbet kastından başka, siyasi kuvvetlerin baskısından korunmak ve halkın sevgisini kazanmak için de bu tür vakıflar yapmışlardır (Ülken, 1971: 13-39).

Bunlardan başka, camiler, aş evleri, gezginlerin ve yoksulların konakladığı misafirhaneler, su tesisleri ve hamamlar, insanların her türlü sosyal ihtiyacını karşılamak adına hayırseverler tarafından tesis edilmiştir (Özcan, 1991: I). Tüm bu vakıflar zorunluluk ve talep hakkı içermediği için aslında modern anlamda bir sosyal güvenlik kurumu sayılmaz (Çiçek, 1996: 54). Ancak vakıf kurmak bir zorunluluk olmasa da insanların bu konuda gösterdiği hassasiyet belki de zorunlulukla sağlanamayacak ölçüde sağlıklı bir sistemin oluşmasına yol açmıştır. Nitekim günümüzde zorunlu olmasına rağmen bir çok insanın sosyal güvenlikten yoksun bir şekilde çalıştırıldığı malumdur. İnsanların bugün zorunlu sosyal güvenliği talep etmeleri de sonucu değiştirmemektedir. Oysa Osmanlı'da herhangi bir talebe gerek duyulmadan ortaya çıkartılmış ve kurumsallaştırılmış vakıf sistemi, bu haliyle daha etkili ve daha insaniyetli bir şekil oluşturabilmiştir.

Osmanlı topraklarında tesis edilmiş vakıfların rakamsal büyüklüklerini incelemek de faydalı olacaktır. XVI. yüzyılda İstanbul'da kurulan vakıfların bir dökümünü sunan Ömer Lütfi Barkan ile Ekrem Hakkı Ayverdi'nin çalışması (1970: VIII, cetvel 1) *tablo I*'deki rakamları ortaya çıkartmıştır.

Tablo 1: 1520-1596 arası İstanbul’da kurulmuş akar vakıfların dökümü

A	B	C	
1520-1546	1546-1578	1578-1596	toplam
620	1055	332	2007
Bir önceki dönemden bu döneme aktarılan akar vakıflar			
672	1270	2321	

Kaynak: Barkan ve Ayverdi, 1970: VIII, cetvel 1.

Üç ayrı vakıf tahrir defteri incelenerek ortaya çıkartılan tablo incelenecek olursa, 1520 ile 1546 yılları arasındaki 27 yıllık dönemde İstanbul’da 620 adet vakıf tesis edildiği görülmektedir. Bu rakamlara para vakıfları veya bir akara bağlı olarak kurulmuş para vakıfları dahil değildir. Rakamlar, herhangi bir para vakfıyla ilişkisi olmayan akar vakıflara aittir. Aynı döneme bir önceki dönemden devredilen vakıfların da 672 adet ile aşağı yukarı aynı sayıda olduğu fark edilmektedir. O halde bu dönemde toplam 1292 vakıf faaliyet vermektedir.

Takip eden 33 yıllık ikinci dönemde ise tesis edilen vakıf sayısının %70 oranında artarak 1055’e yükselmektedir. Bir önceki dönemde faaliyet gösteren 1292 vakfın ise neredeyse tamamına yakını bu döneme intikal etmeyi başarmıştır. Devredenlerle birlikte bu dönemde toplam 2325 vakıf insanlara hizmet vermektedir.

Son dönemi oluşturan 19 yıllık zaman diliminde ise 332 adet vakıf tesis edilmiştir. Bir önceki dönemle kıyasladığımızda tesis edilen vakıf sayısında neredeyse %70’lik bir düşüş söz konusudur. Fakat devreden vakıflara baktığımızda önceki dönemde faaliyette olan 2325 vakfın 2321’inin bu döneme intikal ettiğini görüyoruz. Bu durumda %70’lik küçülmeyi bir kriz olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Bize göre küçülme, piyasanın vakıf konusunda doygunluğa ulaşmasından kaynaklanmaktadır.

Bir diğer önemli nokta, vakıfların sadece bir sonraki döneme değil sürekli intikal etmesidir. Rakamlar yüksek olasılıkla, XV. yüzyılın sonlarında tesis edilmiş vakıfların

bile XVI. yüzyılın sonlarına, hatta XVII. yüzyıla intikal ettiğini gösteriyor. Para vakıflarının ebedi olup olmaması konusuna daha sonra değineceğiz. Fakat bu aşamada doğrudan hizmet veren akar vakıfların uzun yıllar ayakta kaldığını ve bu sebeple ebedi olarak değerlendirilebileceğini söyleyebiliriz. Külliye şeklinde tesis edilen vakıflar ise bu konuda tartışma kabul etmeyecek şekilde, yüzyıllar boyu faaliyetlerine devam edebilmiştir. Örneğin Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın ölümünden 3 yıl sonra 1362 yılında tesis edilen Şehzade Süleyman Paşa Külliye'si 1775 yılında hala faaliyetlerine devam etmekteydi (Gürhan, 2006: 57).

Osmanlı hakimiyetine 1398 yılında giren Sivas şehrine baktığımızda vakıfların XVII. yüzyıldan sonra çoğaldığını söyleyebiliriz. Yapılan bir araştırmada, tespit edilen vakıfların %83'ünün 1700-1850 yılları arasında, %17'sinin ise 1700 yılından önce tesis edildiği görülmektedir. Bu dönemlerde tespit edilen toplam vakıf sayısı yaklaşık 400 civarındadır. 1700 yılından önce tesis edilen vakıf sayısı nispeten az olsa da, bu dönemde kurulan vakıfların şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında sonraki dönemde kurulanlardan daha etkili olduğu belirtilmektedir. Bu 400 vakfın 600'e yakın gayrimenkul varlığı vardır. Gayrimenkullerin %90'a yakın bir kısmı dükkanlardan oluşmaktadır. Bu vakıflar içinde para vakıfları yok denecek kadar az olduğu için tümüne akar vakıf gözüyle bakmak mümkündür (Demirel, 2000: 89).

XVI. yüzyıl Manisa vakıflarını inceleyen bir çalışmada ise, Manisa ilinin toplam vakıf gelirinin 221.545 akçe olduğu, bunun %38,31'nin yani 84.874 akçesinin para vakıflarına, geriye kalanın yani 136.671 akçenin ise akar vakıflara ait gelir olduğu tespit edilmiştir. Bu rakam günümüz değerleriyle yaklaşık 290.000 YTL'ye tekabül etmektedir.

Daha önce, XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisinde toprakların %20'sinin vakıf sistemi içinde yer aldığını ve bu dönemde vakıf gelirlerinin toplam kamu gelirleri içinde %12'lik bir paya sahip olduğunu söylemiştik. Üstelik bu rakam sadece vakıfların toprak gelirlerini içermekteydi. Dönemin kamu gelirlerinin 120.000.000 akçe civarında olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda (Tabakoğlu, 2005: 200), akar vakıflara ait gelirlerin yaklaşık 15.000.000 akçe olduğunu söyleyebiliriz. Bu rakam ise günümüz değerlerinde yaklaşık 28.000.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Aynı dönemde İstanbul nüfusunun yaklaşık 400.000 kişi olduğu düşünüldüğünde (İnalçık, 2004 A: 150) 28.000.000 YTL çok yüksek bir rakamdır. Üstelik bu rakama para vakıflarının gelirleri

dahil değildir. Dönemin vakıf sayısına oranladığımızda ise akar vakıf başına 21.500 YTL civarında bir gelir düşmektedir.

Diyarbakir Beylerbeyliği'nin incelendiği bir diğer çalışmada ise XVI. yüzyılda bu bölgede tesis edilmiş 330⁵⁰ akar vakıf tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğu mescit ve medrese ve çeşme vakıflardır. Vakıfların toplam geliri 2.652.061 akçedir. Bu rakam günümüz değerlerinde yaklaşık 5.600.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Bu da vakıf başına ortalama 17.000 YTL gelir demektir. Elde edilen gelirin %35,66'sı tarım ünitelerinden, %5,19'u bina kiralama gelirlerinden, %49,70'i işletme gelirlerinden, geri kalan ise diğer gelirlerden oluşmaktadır. İşletme gelirlerinin yarısına yakın kısmı dükkanların kiralanması, diğer yarısı ise dükkanların bizzat işletilmesi suretiyle sağlanmaktadır (Bizbirlik, 2002: 442). Burada dükkan kiralalarının işletme geliri, bina kiralalarının ise kira geliri olarak sayılması ilginç bir tasniftir.

İncelediğimiz dönemin dışına çıkıp XVIII. yüzyıldaki duruma baktığımızda ise tablo şöyledir. XVIII. yüzyılda Türkiye topraklarında kurulmuş 330 vakfın toplam geliri 19.889.133 akçe olarak belirtilmiştir (Yediyıldız, 2003: 148). Fakat bu 330 vakfın 97 tanesinin para vakfı ve bu para vakıflarına ait gelirin 5.000.000 akçe civarında olduğunu düşündüğümüzde, toplam 233 akar vakıfla yaklaşık 15.000.000 akçe gelir elde edildiği sonucuna ulaşırız. Yani akar vakıf başına 65.000 akçe civarında bir gelir düşmektedir. Bu da günümüz değerleriyle yaklaşık 16.000 YTL'ye tekabül etmektedir. Diyarbakir Beylerbeyliği'nde bulduğumuz rakam 17.000 YTL idi. İstanbul'da ise aynı rakamı 21.500 YTL olarak bulmuştuk. Akar vakıf başına elde edilen gelirin farklı bölgelerde bile birbirine yakın değerlerde çıktığını görmekteyiz. Çıkan sonuçları tablo halinde görmek faydalı olacaktır.

⁵⁰ Aslında bu rakam 338'dir. Bunlardan 8 tanesi para vakfı olduğu için değerlendirme dışı tuttuk.

Tablo 2: Akar vakıf üzerine üç farklı bölgede yapılmış çalışmanın rakamsal dökümü.

	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>
Bölge	İstanbul	Diyarbakir Beylerbeyliği	Türkiye
Dönem	XVI. yüzyıl ilk yarısı	1500-1600	1700-1800
Akar Vakıf Sayısı	1292	330	233
Toplam Akçe	15.000.000	2.652.061	15.000.000
Vakıf Başına Akçe	11.610	8036	65.000
Toplam YTL	28.000.000	5.600.000	3.692.308
Vakıf Başına YTL	21.500	17.000	16.000

Kaynak: Tabakoğlu, 2005; Bizbirlik, 2002 ve Yediyıldız, 2003.

3.2. Para Vakıfları

İslam dininin faiz konusunda sergilediği tutum diğer tüm dinlerden daha katıdır. Kimi araştırmacılar, bu katı tutuma rağmen iş hayatının akışında faiz uygulamaları içeren ticari işlemlerden vazgeçilmediği görüşündedir. Kimi araştırmacılar ise, bu ticari işlemlerde İslam hukukunun öngördüğü faiz yasağına mümkün mertebe uyulduğu kanaatinde (Çizakça, 1999: 3). Öyle ya da böyle, her türlü girişimin faize gerek duyulmadan finanse edilmesi hususunda İslam dünyasının yaratıcı yöntemler ürettiği söylenebilir. Hatta bu yöntemlerin özellikle XII. yüzyıldan sonra batı dünyası tarafından benimsenerek ticari hayatlarında önemli birer enstrüman olarak kullanıldığını da söyleyebiliriz.⁵¹

Bütün bu alternatiflerin varisi durumundaki Osmanlı finans dünyası XV. yüzyılda mevcut yöntemlere alternatif, yeni bir finansman yöntemiyle tanışmıştır. Hem ihtiyaç duyduğu nakdi girişimciye sağlamak hem de bu işlemde elde ettiği geliri hayra harcamak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu tabiatında ortaya çıkan para vakıfları, finans çevreleri tarafından kabul görmeye başlamakla birlikte, pek tabii faiz eksenli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Fakat, “Müslümanlar için iyi ve faydalı olan birşey Allah tarafından kötü karşılanmaz” (Çizakça, 2000: 32). düşüncesi, hukuki dayanaklarla da

⁵¹ Mudarebe ortaklığı ve türevleri olan müfavaza , müşareke ve vücuh ortaklıkları, İslam dünyasında yaygın olarak gerçekleştirilen iştiraklerdir. Batılı anonim şirket anlayışının mudarebe ortaklığının bir uzantısı olduğu düşüncesi önemli kanıtlarla desteklenebilen mahiyettedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, (Çizakça, 1999: 9)

desteklenince, para vakıfları Osmanlı topraklarındaki varlığını yüzyıllar boyunca sürdürmüştür.

3.2.1. Para Vakıflarının Doğuşu, Gelişimi ve Fonksiyonları

Para vakıfları alışılmışın dışında, vâkıfın gayrimenkul malını değil de parasını vakfetmesiyle gerçekleşen bir vakıf türüdür. Diğer vakıflarda olduğu gibi para vakıflarında da cayma söz konusu değildir ve vakfedilen para ebedi olarak vakfedilir. Paranın vakıf yöneticileri tarafından işletilmesiyle elde edilen gelir, vakfın kuruluş amacı doğrultusunda harcanır (Çizakça, 1993: 67). Bu durumda para vakıflarını, kuruluş gayesi açısından farklı bir noktaya oturtmak ve sadece birer finans kurumu olarak görmek hem yorun olarak yanlıştır hem de kurucularına haksızlık etmemize sebep olur. Kurbet kastı, her vakıfta olduğu gibi para vakıflarında da mevcuttur. Zaten, incelediğimiz döneme ait para vakıflarının vakfiyelerine baktığımızda, elde edilen gelirin çoğunlukla, belli kişiler için Kuran okutulmasına, mahalle fukarasına, camilerin aydınlatma masrafına, çeşme tamirine, evlenme odalarına, mahalle bekçilerine, müteveliye ve evlada tahsis edildiğini görüyoruz (Kurt, 1994: 198-279). Para vakıflarından elde edilen gelirin bu gibi yerlere yönlendirilmesi pek tabii bu vakıfları ticariden çok birer hayrî kurum yapıyor. Günümüz şartlarında paradan para kazanan kuruluşların bu kazançlarını doğrudan kendi kuruluşlarına aktararak tamamıyla kâr amacı gütmeleri, eskinin para vakıflarını birer hayrî kurum olarak görmemizi zorlaştırırsa da gerçek bundan ibarettir.

Para vakıflarının Osmanlı İmparatorluğu tabiatında ortaya çıkan bir kurum olduğunu söyledik. Gerçekten de çoğu araştırmaya göre bu tür vakıfların Osmanlılardan önce uygulandığına dair bilinen bir örnek yoktur. Bali Efendi'nin⁵² mektuplarında, para vakıflarının Rumeli'nin fethinden beri uygulandığı ve üç yüz yıllık bir geçmişe sahip olduğu yönünde ifadeler vardır (Özcan, 2003: 11). Fakat Molla Hüsrev⁵³, Hanefi mezhebi hukukçularından Züfer'in⁵⁴ öğrencisi Ensari⁵⁵ tarafından, para vakfının caiz görüldüğünü aktarmıştır. Kimi yazarlara göre ise para vakıflarının caiz olduğu görüşü Züfer'e aittir ve bu görüşünü öğrencisi Ensari kanalıyla aktarmıştır (Okur, 2005: 41). Yine mezhep

⁵² Kanuni zamanı alimlerinden. İbni Arabî'nin fususu'l hikem'ini şerh etmesiyle bilinir, ölümü: 1551.

⁵³ Dördüncü Osmanlı Şeyhülislamı (1460-1480), ölümü: 1480.

⁵⁴ Ebu Hanife'nin öğrencisi, doğumu: 728, ölümü: 774

⁵⁵ Ölümü: 830

imamlarından Ahmet B. Hanbel'in⁵⁶ görüşlerinin nakledildiği bir eserde paranın vakfi konusunun da tartışıldığı görülmektedir.⁵⁷ Bu durumda, ya son söylediğimiz bilgileri göz ardı etmek ya da para vakıflarının ortaya çıkış zamanını Hicret sonrasına çekmek gerekmektedir. Aktardığımız tüm bilgiler bilimsel çalışmaların ürünleri olduğu için, para vakıflarının VIII. ve IX. yüzyıldaki varlığını kabul etmek durumundayız. Ancak sayı olarak döneme damgasını vuracak nitelikte olmadığını ve bu yönü itibariyle tartışmalara yol açmadığını düşünmekteyiz. Eğer para vakıfları o devirlerde dikkate alınacak sayıda yer teşkil etseydi, konuyla ilgili tartışma metinlerinin veyahut para alışverişini gösteren vesikaların en azından bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olurdu. Çünkü, bahsi geçen dönemden bile önce gerçekleşmiş bir çok parasal işlem, belgeleriyle günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.⁵⁸ Para vakıflarının o asırlarda literatürde olmasına rağmen piyasada etkin bir konumda olmamasını faiz yasağının uygulanmasında devletin etkin rolüne (Kallek, 1997: 68), mudarebe gibi finansman yöntemlerinin yaygınlığına⁵⁹ ve paranın dolaşım hızının ve etkinliğinin XVI. yüzyıldaki gibi yüksek olmamasına bağlayabiliriz.

VII. ve VIII. yüzyıllarda para vakıflarının hukukçular arasında tartışılan bir mevzu olmamasını, sayıca az olmalarıyla ve bunun bir yansıması olarak finansman piyasasındaki rollerinin etkisizliğiyle açıklayabiliyorsak, XVI. yüzyılda konusu oldukları yoğun tartışmaları da, niceliksel artışla ve finansman sağlama noktasında üstlendikleri ciddi rolle açıklayabilmek mümkündür.

Kaynaklarda, II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet'in saltanat zamanlarında tesis edilmiş para vakıflarına rastlanmaktadır. Bunlar içinde en eski tarihli olan ise 1423 yılında kurulan Hacı Muslihiddin bin Halil Vakfı'dır (Özcan, 2003: 11). Vakfın tespiti Jon E. Mandaville tarafından yapılmıştır. Edirne'de kurulan bu vakıf için bazı dükkanlar yanında 10.000 akçe de vakfedilmişti. Senelik gelirin ise 1000 akçe olması umuluyordu. Yani düşünülen faiz oranı %10 idi. İstanbul'un kayıtlı en eski para vakfı ise 1464

⁵⁶ Ölümü: 855

⁵⁷ Para vakıfları Ahmet B. Hanbel tarafından meşru görülme bile o dönemde, bilinen bir uygulamadır ve vakfedilen paralar genelde mudarebe usulüyle işletilmektedir (Özcan, 2003: 11).

⁵⁸ VII. yüzyılın ilk yarısında bankerlik müessesinin oluşmadığını fakat büyük sermayedarların insanlardan faizsiz mevduat topladıklarını, bu mevduatı özel ve tüzel kişilere kredi olarak tahsis ettiklerini ve süftece (poliçe) denilen evraklarla para havaleleri yaptıklarını bugün elimizde olan belgelerle bilmekteyiz (Kallek, 1997: 81.)

⁵⁹ Irak'ın vergi gelirleri henüz VII. yüzyılda mudarebe şeklinde çöl üzerinden Medine'ye gönderiliyordu. Ayrıca, ikinci halife Ömer'in, yetimhanelere ait paraları Medine ve Irak arasında ticaret yapan tacirler aracılığıyla mudarebe usulü işlettiğini biliyoruz. Bu örnekler mudarebenin Arap yarımadasındaki yaygınlığını kanıtlamaktadır (Çizakça, 1999: 5).

tarihlidir (Mandaville, 1998:130). Bir diğerk bilinen örnek ise, Fatih Sultan Mehmet'in, geliriyle yeniçeri ocaklarına verilecek et fiyatlarında zamanla oluşacak artışları karşılaması amacıyla 24.000 altın vakfetmesidir (Eminoğlu, 1996: 47). Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nda para vakfı hakkındaki ateşli tartışmalar, para vakıflarının hem sayı hem de vakfa konu olan nakit akçenin miktarı bakımından önemli bir artış kaydettiği ve vakıf sistemi içerisinde yüksek bir orana ulaştığı XVI. yüzyılın ortalarında meydana çıkmıştır (Okur, 2005: 42). Bu yükselmenin sebeplerini daha sonra, rakamsal bir analiz eşliğinde ortaya koymaya çalışacağız.

Para vakıflarını hem kurumsal özellikleri hem de Osmanlı finans piyasası üzerinde yarattığı etki itibariyle incelemeden önce, dönemin hukukçuları arasında cereyan etmiş münakaşalara değinelim.

Söz konusu tartışmalar, para vakıflarının görmezlikten gelinemeyecek bir hal alması üzerine Çivizade Muhittin Mehmet Efendi'nin⁶⁰ para vakfının meşruiyetini tartışma konusu yapması ve bu tür vakıfların yasaklanması için çaba göstermesi ile başlamıştır (Okur, 2005: 42). Bu tarihten önce para vakıflarına herhangi bir müdahalenin yapılıp yapılmadığı konusunda bilgi yoktur. Bununla birlikte Çivizade'den önce şeyhülislamlık yapmış kişilerin ya bizzat para vakfı kurucusu olduğunu ya da başkaları tarafından kurulmuş para vakıflarını resmi olarak onayladıklarını biliyoruz. Ayrıca İbn-i Kemal Paşa'nın⁶¹ ölmeden önce kaleme aldığı ve paranın vakfını, insanların teamül haline getirdiği için uygun bulduğu bir risalesi vardır (Özcan, 2003: 28). Bu durumda Çivizade'nin muhalif görüşünün ortaya çıktığı zamana kadar, hem şeyhülislam makamının hem de ulemanın, para vakıflarına açık bir destek verdiğini ve etkili bir karşı görüşün oluşmadığını görüyoruz. Öyleyse Çivizade Mehmet Efendi'nin çıkışını cesaretli ama destek görmeyen bir çıkış olarak değerlendirebiliriz.⁶²

⁶⁰ 1537 tarihinde Anadolu kazaskeri olan Çivizade Mehmet Muhittin Efendi 1539 tarihinde şeyhülislamlığa terfi ederek on ikinci Osmanlı Şeyhülislamı olmuştur. 1542'de bu makamdan azledilmiştir. 1545 yılında Ebussuud Efendi'nin şeyhülislam olması üzerine onun yerine Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir. 1547 yılında, bu görevi sürdürdüğü esnada ölmüştür.

⁶¹ Yaşadığı devrin ünlü Osmanlı alimi, doğum: 1468, ölüm: 1534

⁶² Çivizade Mehmet Efendi'nin kendisine taraftar aramak maksadıyla Ebussuud Efendi'den önce şeyhülislamlık yapmış olan Fenerizade Muhyiddin Efendi'ye (1543-1545) bir mektup yazarak bu konudaki görüşünü sormuştur. Fakat Çivizade'nin görüşleri Muhyiddin Efendi tarafından da kabul görmemiştir. Kendisi para vakıflarının müsaadesi yönünde görüş bildirmiştir (Özcan, 2003: 44).

Çivizade'nin tartışmayı başlatan risalesi esas olarak, Ebussuud Efendi'nin⁶³ para vakıfları hakkındaki olumlu görüşlerini yazdığı “*Risale fi Vakfı'l-Menkul ve'n-Nukud*” ve “*Tescilü'l-Vakf*” adlı eserlerine reddiye olarak yazılmıştır. Bu dönem Ebussuud Efendi'nin şeyhülislam, Çivizade Mehmet Efendi'nin de Rumeli kazaskeri olduğu döneme denk gelir.

Ebussuud Efendi yazdığı bu risalelerde, örf adet haline gelmiş olmak şartıyla, bütün menkullerin vakfedilebileceği düşüncesindedir. Paranın da menkullerden olduğunu, özel bir ismi olmasının diğer menkullerden ayrılması gerektiği anlamına gelmediğini savunmuştur. Ayrıca vakıflarda ebedilik şartının, para vakıflarında “ mislin bekası ayın bekası hükmündedir” kuralı ile gerçekleştiğini anlatmaktadır (Demir, 2006: 167). Bu kural vakfedilen para miktar olarak kendini koruduğu sürece, vakfın ömrü devam eder anlamında yorumlanabilir. Çünkü gayesi devamlı surette insanlığın yararına olması gereken vakıf, ideal olarak kullanımla azalmayan bir mülk ile kurulmalıdır (Mandeville, 1998:131). Ebussuud Efendi risalesinin ilerleyen bölümlerinde, çoğu mescit ve mabetlerin vakıfları nakit paralar oldukları için, gelmiş geçmiş bütün şeyhülislamların teamül prensibine ve mevcut nakillere dayanarak devamına fetva verdiğini, kazasker ve valilerin, sıhhatine ve lüzumuna hükmettiğini ve kimseden muhalefet naklolunmadığını belirterek gerekli şartlara uyularak yapıldığı ve hakim karar verdiği takdirde, nakit para vakfının geçerli ve lazım olacağını belirtmiştir (Kurt, 1994: 50).

Çivizade Mehmet Efendi, Ebussuud Efendi'nin naklettiği rivayetleri tek tek incelemiş ve para vakıflarının müsaadesine ilişkin görüşlerin zayıf olduğunu belirtmiştir. Çivizade Mehmet Efendi, reddiyesinde örf ile hüküm vermenin doğru olmadığını ve paranın diğer menkul mallara benzemediğini ifade etmiş, imam Züfer'den nakledilen rivayetin güçlü olmadığını ve bu rivayetin sadece müsaade ifade edip lüzum ifade etmediğini belirtmiştir. Ayrıca vakfedilen malın mülkiyetinin intikale maruz kalmaması gerektiğini, halbuki para vakfında paranın muameleye ve mudarebeye verildiğini, ticaret yapıldığını, bunun da mülkiyetin intikalini gerektirdiğini söylemiştir (Demir, 2006: 172).

Daha önce söylediğimiz gibi, vakfın tarifinde “mülkün hapsedilerek, mevcut sahibinden diğer bir kimseye satış yapılarak, bağışlanarak veya miras olarak geçirilmesini

⁶³ Osmanlının on beşinci şeyhülislamı. 1545'de getirildiği bu görevi 29 yıl sürdürmüş ve 1574 yılında ölmüştür.

durdurmak” manası vardır. Çivizade Efendi’ye göre para vakıfları bu tarifi gerektirdiği koşulları sağlamaz ve vakfedilen para hangi usulle işletilirse işletilsin başkasının mülkiyetine geçer. İmam Züfer’in dışında İmam Azam, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ‘in bu konu hakkında görüş bildirmemiş olması da Çivizade Mehmet Efendi’ye, vakfın lüzumuna gerek olmadığı yorumunu yaptırmıştır (Kurt, 1994: 52).

Sonuç olarak Ebussuud Efendi , Çivizade tarafından, usul hataları yaptığı, daha kuvvetli görüş ve deliller varken zayıf olanını tercih ettiği ve bu nedenle yanlış bir hükme ulaştığı noktalarında suçlanmaktadır. Dönemin padişahı Kanuni’nin, bu görüşleri dikkate alarak para vakıflarının geçerli olmadığını belirten ve bundan sonra faaliyet göstermemesini isteyen bir ferman yayınladığını düşündüğümüzde Çivizade Mehmet Efendi’nin söylemlerinin tutarsız ve dayanaksız olduğunu söylemek en hafif ifadeyle haksızlık olacaktır. Nitekim para vakıflarına getirilen bu yasağın, reddiyenin yazıldığı 1545’den Çivizade Mehmet Efendi’nin vefat ettiği 1547’nin Eylül ayına kadar geçerli olduğu kuvvetli bir ihtimaldir (Özcan, 2003: 56). İsmail Kurt tarafından hazırlanan ve 1490 ile 1928 yılları arasında İstanbul mahkemelerinde kayıtlı bulunan para vakıflarını gösteren listede 1541 ile 1549 yılları arasında tek bir para vakfı kaydına rastlanmamaktadır (Kurt, 1994: 127). Söz konusu boşluğun Çivizade Mehmet Efendi’nin muhalefet dönemine denk gelmesi bu bakımdan anlamlıdır.

Çivizade’nin ölümü üzerine para vakfı konusu padişahın emriyle tekrar ele alınmıştır. Aralarında Ebussuud Efendi, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile devrin önde gelen ilim adamlarının bulunduğu ekibin, para vakfının meşruiyeti konusunda ortak bir tavır almaları üzerine, 1548 yılı mayıs ayı sonlarında düzenlenen bir emirle para vakfı konusundaki yasak kaldırılmıştır. İlgili emirde, para vakıflarının yasaklanmasının vakıf uygulamasında ve sosyal hizmetlerde ciddi sıkıntılar yaşanmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Bu sıkıntıların, konunun tekrar ele alınıp para vakfı uygulamasının serbest bırakılmasında etkili olduğu açıktır (Okur, 2005: 43).

Yasağın kalkmasında etkisi olmuş mudur bilinmez ama, Bali Efendi’nin Kanuni’ye yazdığı mektuplar da bu tartışmanın önemli unsurlarından olarak tarih kitaplarındaki yerini almıştır. Bali Efendi mektuplarında, para vakıflarının üç yüz yıla yakın bir zamandır uygulandığını, geçmiş hukukçuların ittifakla bu kuruma müsaade ettiklerini, bu hukukçuların hepsinin birden yanılmasının mümkün olmadığını, Çivizade Mehmet

Efendi'nin bu manada yalnız kaldığını, halk arasında kafa karışıklığına yol açarak hayrın önüne geçtiğini ve yalnız kalanın görüşüne itibar edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Sonuç olarak bu fikir savaşını para vakıflarının lehinde görüş bildirenler kazanmıştır ve bu neticeyi günümüz finans sistemine giden yolda bir kırılma noktası olarak değerlendirmek mümkündür.

Çivizade Mehmet Efendi'ye destek ise, vefat ettikten yıllar sonra İmam Birgivi tarafından gelmiştir. Birgivi'nin 1560'da kaleme aldığı "inkazü'l- Halıkın" adlı risale (Özcan, 2003: 47) ve özellikle 1572 yılında yazdığı, paranın vakfedilemeyeceğine dair "es- Seyfü's-Sarim fi Adem-i Cevazi'l-Vakfi'l-Menkuli ve'd- Derahim" adlı eser Ebussuud Efendi'ye ikinci bir reddiye niteliğindedir. Birgivi risaleyi yazma sebebini, Ebussuud Efendi'nin görüşlerini aktarırken bir çok yerde hataya düşmesi, hakimlerin bu yanlış hükümlere göre karar vermesi, insanların cahil, korkak ya da zayıf olduğu için kararlara itiraz edememesi, o yüzden de kendisini dinen sorumlu hissetmesi olarak açıklamıştır (Kurt, 1994: 52).

İmam Birgivi paranın neden vakfedilemeyeceğini açıklarken hemen hemen Çivizade Mehmet Efendi ile aynı gerekçeleri paylaşmıştır. Özellikle vakıf parasının işletilme usullerinden olan muamele-i şeriye uygulamasına, faize yol açtığı gerekçesiyle ağır eleştiriler getirmiştir. Eleştirdiği bir diğer nokta ise parayla Kuran okutulmasıdır ve bunu dini istismar olarak görmektedir (Özcan, 2003: 47). Bu eleştiriden, geliriyle Kuran okutulan para vakıflarının sayı olarak azımsanmayacak ölçülerde olduğunu düşünebiliriz ki bu düşüncemizde yanılmış olmayız. Çünkü elimizdeki vakfiyeleri incelediğimizde para vakıflarının neredeyse yarısının Kuran okutmak maksadıyla kurulduğunu görüyoruz (Kurt, 1994: 198).

XVI. yüzyılın ortalarında para vakıfları üzerine sarf edilmiş görüşleri kısaca özetledik. Görülen o ki, tartışmanın her iki tarafı da kendisini dini ve hukuki gerekçelerle haklı bulmaktadır. Fakat hiç kimse bu haklılığını ekonomik sebeplerle açıklama çabası içinde değildir. Sözelimi, para vakıflarını destekleyen kesim hiçbir zaman bu vakıfların, piyasaların finansman ihtiyacının sağlanmasında önemli enstrümanlar olduğunu, ticaret ve üretim gibi ekonomik faaliyetlerin daha verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağladıklarını, sektörlerin gelişimine doğrudan katkıda bulduklarını ve bu sebepten dolayı yasaklanmalarının sakıncalı olacağını dile getirmemiştir. Tartışmayı dinî ve

hukukî zeminde sürdüren bu ilim adamlarının elbette bugünkü manada iktisatçı kimlikleri yoktur. Bu şartlar altında iktisadi söylem içinde olmaları da beklenemez. Ancak sahip oldukları bilgi birikimi, buldukları konum ve gördükleri itibar, işin iktisadi yönünü de değerlendirebilmelerine fazlasıyla müsaade etmektedir. Zaten bu sebeptendir ki Ebussuud Efendi, Osmanlı Devleti'nin vergi politikalarına fetva yoluyla açıkça müdahale edebilmiştir (Demir, 2006: 113). O yüzden tartışmaların iktisadi gerekçelerden bağımsız bir şekilde yapıldığı kanaatinde değiliz. Biz, iktisadi söylemlerin istek, temenni veya şikayet yoluyla halk tarafından dile getirildiğini, bunun ilim adamlarındaki yansımalarının ise dini ve hukuki olduğunu öngörüyoruz.

Peki gerçekten de tüm bu tartışmaların sebebi para vakıflarının sayısında ve vakfedilen paranın miktarında meydana gelen önemli artışlar mıdır? Dahası, bu tartışmaları takip eden yüzyılda para vakıfları nasıl bir değişime uğramıştır? Bunu anlayabilmek için elimizde dört ayrı çalışma vardır ve bir çok rakamı bizlere sunmaktadır. Fakat bu rakamların günümüz koşullarında ne anlam ifade ettiği, şimdiye kadar hiçbir çalışmada tetkik edilmemiştir.

Bu dört çalışmadan ilki, bir önceki bölümde de faydalandığımız Ömer Lütfi Barkan ile Ekrem Hakkı Ayverdi'nin XVI. yüzyıl İstanbul vakıflarını birlikte mercek altına aldıkları eserdir (1970). Bu çalışma günümüze kadar ulaşmış üç ayrı tahrir defterinin incelenmesi sonucu, ortaya iki önemli cetvel çıkartmıştır. Bunlardan ilki, üç tahrir defterinin de kullanılmasıyla ortaya çıkan ve 1521 yılından 1596 yılına kadar İstanbul'da tesis edilmiş tüm vakıfların dökümünü gösteren cetveldir (Barkan ve Ayverdi, 1970: VIII, cetvel 1).⁶⁴ Diğeri ise bu üç tahrir defterinden en eskisinin kullanılmasıyla oluşturulan ve 1456 yılından 1546 yılına kadar yine İstanbul'da tesis edilmiş, fakat bu sefer sadece para vakıflarını gösteren cetveldir (Barkan ve Ayverdi, 1970: XXXI, cetvel II). Biz, bu iki cetvelin birleştirilmesinden oluşan ve sadece para vakıflarını içeren tek bir tablo yapacağız. Bu durumda zaman aralığımız, 1456 ile 1596 yılları arasını kapsayan 141 yıllık süre olacaktır. Tezimizde incelediğimiz dönemin dışına çıkmamak adına 1495 ile 1596 yılları arasındaki 102 yıllık süreyi inceleyecek, 1456 ile 1494 yılları arasındaki 39 yıllık süreyi zorunlu kalmadıkça dikkate almayacağız.

⁶⁴ Bu cetvelin içinden, akar vakıflara ait olan rakamları ayırıp *tablo 1*'de göstermiştik.

Tablo 3: 1495-1596 arası İstanbul’da kurulmuş para vakıflarının dökümü

I									II			III					
1456-1494			1495-1519			1520-1546			1547-1578			1579-1596			toplam		
a	p	t	a	p	t	a	p	t	a	p	t	a	p	t	a	p	t
11*	30*	41	60*	164*	224	140	508	648	128	10	138	15	60	75	353	732	1085
Bir önceki tahrir defterinden bu deftere aktarılan para vakıfları																	
a			p			t			a	p	t	a	p	t			
154			337			491			309	15	324	429	23	452			
para vakıflarına tahsis edilmiş paraların toplamı (akçe)																	
728.600			3.594.124			13.253.736			belirtilmemiş			belirtilmemiş					

*65

Kaynak: Barkan ve Ayverdi, 1970: XXXI, cetvel II.

Not: Bir akar vakıfla birlikte tesis edilen para vakıflarını **a**, herhangi bir akar vakfa tabi olmadan doğrudan doğruya kurulan para vakıflarını **p**, bu iki türün toplamını ise **t** harfi ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti’nde para vakıflarını ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, bir akar vakıfla birlikte tesis edilen para vakıflarıdır. Bu tür para vakıflarından elde edilen gelir akarın masrafları için harcanır. Bu şekilde akar vakfın ömrünün uzun sürmesi amaçlanır. Örneğin bir vakıf camiyle birlikte belli bir miktarda para vakfedilir. Paradan elde edilen kazançla cami görevlilerinin maaşları ile caminin bakım ve onarım masrafları karşılanır. Diğer para vakıfları ise herhangi bir akar vakfa tabi olmadan doğrudan doğruya kurulan para vakıflarıdır. Bu vakıfların gelirleri çok çeşitli hayır işlerinde kullanılabilir. Bunun örneklerini bölümün başında vermiştik.

1546 yılından hemen sonra yazıldığı tahmin edilen ilk tahrir defterini (I) ile gösterdik. Bu defter 1456 ile 1546 yılları arasındaki 91 yılın kayıtlarını içermektedir. Bu tabloyu, elimizdeki iki ayrı cetveli birleştirerek oluşturduğumuz için, (I) kodlu tahrir defterinin içine aldığı 91 yıllık bölümü üç ayrı zaman diliminde inceleme şansımız da

⁶⁵ 1456-1494 yılları arasında kurulan 41 para vakfı ile, 1495-1519 yılları arasında kurulan 224 para vakfının ne kadarı akarlı ne kadarı doğrudan, verilmemiştir. Bir önceki tahrir defterinden devreden rakamların ve 1520-1546 yıllarına ait rakamların ortalaması alınarak o dönemlere benzer rakamlar oluşturulmuştur.

oluşmuştur. Bu zaman dilimlerinden ilkinin göz ardı edeceğimizi daha önce söylemiştik. İkinci zaman dilimi, 1495 ile 1519 yılları arasındaki 25 yıllık bölümdür. Üçüncüsü ise 1520'den 1546'ya kadar olan 27 yıllık süreyi kapsamaktadır. Bu ayırım, para vakıflarının 1519 yılından sonraki muazzam artışını görebilmek açısından son derece faydalı olmuştur. (II) kodu ile gösterdiğimiz tahrir defterinin 1578 yılında yazıldığını ve bir önceki tahrir defterinin bitiş tarihi olan 1547 yılı ile 1578 yılı arasındaki 32 yıllık süreyi içerdiğini söylemek mümkündür. (III) kodlu tahrir defteri de 1579 ile 1596 yılları arasındaki 18 yıllık süreyi içine alır.

Tabloda görüldüğü üzere 1495 ile 1519 yılları arasında 60'ı akarlı 164'ü doğrudan olmak üzere toplam 224 para vakfı tesis edilmiştir. Bu 224 para vakfına tahsis edilen toplam para ise 3.594.124 akçedir. Vakıf başına ortalama 16.045 akçe düşmektedir. Bu rakamın ne anlam ifade ettiğini daha önce yaptığımız gibi dönemin pirinç fiyatlarından hareketle bulmaya çalışalım. 1525 yılında 1 kile (=24,576 kg) pirincin fiyatı 22 akçedir (Tabakoğlu, 2005: 335). Ayrıca 1489 ile 1606 yılları arasındaki 116 senede İstanbul'da belli başlı gıda maddelerinin yıllık ortalama fiyat artışının %1.4 olduğunu biliyoruz (Tabakoğlu, 2005: 329). O halde 1495 ile 1519 yılları arasında 1 kile (=24,576 kg) pirincin ortalama fiyatını 20 akçe olarak alabiliriz. Yani 1 kilogram pirincin fiyatı yaklaşık 0,8 akçedir. Bu, 3.594.124 akçe ile yaklaşık 4.500.000 kilogram pirincin alınabileceği anlamına gelir. Toprak mahsulleri ofisine göre 1 kilogram pirincin bugünkü fiyatı 1,67 YTL olduğuna göre 1495'den 1519 yılına kadar geçen 25 yıllık sürede para vakıflarınca yaklaşık 7.500.000 YTL para vakfedilmiştir. Bu da vakıf başına yaklaşık 33.500 YTL eder. Bu tarih aralığının bir diğer önemi ise, ilk defa 1505 yılında arazi vakfından daha fazla para vakfı tesis edilmiş olmasıdır. Bundan sonra bu eğilim, 1533 senesi başına kadar yıldan yıla hızlı şekilde artarak, para vakıflarının istisna olmaktan çıkıp kural haline almasına kadar devam etmiştir. 1560 civarında ise geleneksel arazi vakıfları karşısında hakim vakıf tarzı durumuna gelmiştir. Bu eğilim İstanbul ile sınırlı kalmayıp Ankara bölgesinde de kendini göstermiştir. 1531 yılında Ankara'da tutulmuş bir vakıf araştırmasına göre vakıfların yarısının (49/98) kısmen veya tamamen para vakfı olduğu anlaşılmaktadır. (Mandeville, 1998: 131).

1520 ile 1546 yılları arasında ise 140'ı akarlı, 508'i doğrudan olmak üzere toplam 648 para vakfı tesis edilmiştir. Tahsis edilen toplam para 13.253.736 akçedir. Vakıf başına ortalama 20.296 akçe düşmektedir. Pirincin kilogram fiyatı ise enflasyon hesaba

katıldığında bu sefer 0,9 akçedir. O halde 13.253.736 akçe ile 14.726.373 kilogram pirinç almak mümkündür. Bu da toplamda bugünün parasıyla yaklaşık 24.600.000 YTL, vakıf başına ise yaklaşık 37.600 YTL demektir.

27 yıllık bu dönemde, önceki 25 yıllık döneme göre, akarlı para vakıfları %133, doğrudan para vakıfları ise %210 artmıştır. Toplam artış ise %190 olmuştur. Vakfedilen toplam para miktarı %268 artmasına rağmen vakıf başına vakfedilen meblağdaki artış, enflasyon da hesaba katıldığında %12'de kalmıştır. Bu %12'lik artış sınırlı bir büyümeyi temsil ettiği için, para vakıflarına yapılan itirazların, vakıf başına tahsis edilen meblağın artmasından kaynaklandığını söyleyemeyiz. İtirazların sebebini, insanların akar vakıf kurmaktan vazgeçip para vakıflarına yönelmesi olarak da gösteremeyiz. Hem tartışma metinlerinde böyle bir şikayete rastlanmamaktadır hem de **Tablo 1**, akar vakıflarında bir azalmayı işaret etmemektedir. Yani para vakıfları kendi kurucularını yaratmış, piyasanın dışında atıl durumda beklemekte olan parayı piyasa içine çekmiştir. Fakat en azından ilk etapta, o zamana kadar birikimine müsaade edilmeyen sermayenin birikmesine sebep olmamıştır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında itirazların asıl sebebini, giderek daha çok insanın para vakfı kurmaya başlaması, bunun neticesinde bu vakıfların sayı olarak hayli artması ve para vakıflarının ortaya yeni bir sektör çıkarması olarak gösterebiliriz. Zira paranın herhangi bir malla değişime girmeden artık değer üretmesi, Osmanlı ekonomisinin alışık olduğu bir mekanizma değildir.

Tablo 1 ve **Tablo 3**'ü birlikte değerlendirdiğimizde ise, bu dönemde teşkil olan 1268 vakıftan 648'inin, yani %51'inin para vakfı, 620'sinin, yani %49'unun akar vakıf olduğunu görüyoruz. Rakamlara göre bu dönemde kurulan vakıfların yarısından fazlası para vakfidir. Ayrıca, (I) kodlu tahrir defterine, bir önceki defterden, 154'ü akarlı 337'si doğrudan olmak üzere toplam 491 para vakfı intikal etmiştir. Fakat bir önceki defterin hangi zaman dilimini kapsadığı belli değildir. Rakamın büyüklüğüne bakılacak olursa, kayıtlı en eski para vakfı olan 1423 tarihli Hacı Muslihiddin bin Halil Vakfı'ndan önce de para vakıflarının var olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1456 ile 1494 yılları arasındaki 39 yıllık sürede sadece 41 vakıf kurulabilmişken, 491 para vakfının 1423 ile 1456 yılları arasındaki 34 yıllık sürede kurulduğunu düşünmek rasyonel olmayacaktır. Bu aynı zamanda Bali Efendi'nin, "para vakıfları üç yüz yıla yakın bir zamandır uygulanmaktadır" iddiasını da doğrulamaktadır.

Üç ayrı tahrir defterinden ilkini incelemiş bulunmaktayız. Bu inceleme neticesinde, Osmanlı Devleti'ndeki para vakfı tartışmalarının, bu vakıfların artışıyla ortaya çıktığını net bir şekilde söyleyebiliyoruz. Para vakfı kurmaya duyulan isteğin bu denli artmasında, paranın kullanımındaki artışın ve değerli madenlerin bollaşmasının da önemli bir etkisi olmuştur. Uzun bir süredir tarihçiler, Osmanlı döneminde Balkanlar ve Anadolu'da para kullanımının, uzun mesafeli ticaret yapanlar ve kent ekonomisinin bir kesimi ile sınırlı kaldığını düşünüyorlardı. Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar, XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kent nüfusunun hemen tümünün ve kırlardaki nüfusun bir bölümünün para ekonomisinin bir parçası olduğunu göstermektedir. XVI. yüzyılda ise, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırsal ekonominin giderek pazara yönelmesi nedeniyle, para kullanımında büyük bir artış gerçekleşmiştir (Pamuk, 2003: 81). Ayrıca hızlı nüfus artışına⁶⁶ bağlı olarak esnaf sayısının artması, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkan bu yeni esnaf grubunun, ekonomik sistem içindeki yerlerini alabilmeleri için paraya ihtiyaç duymaları da para vakıflarının artışında önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir. Nitekim para vakıflarından kredi alan kesimler incelendiğinde büyük sanayi kuruluşlarına rastlayamıyoruz. Borç para alanlar genelde aşçı, bakkal, börekçi, berber, demirci, ekmekçi, hademe, imam, kasap, katip, korucu, kömürcü, marangoz, nalbant, papaz, reis, saatçi, sepetçi, şerbetçi, tacir, yaycı, yeniçeri gibi küçük boy esnaflar ya da herhangi bir ticari faaliyette bulunmayan memurlardır (Özcan, 2003: 382, tablo 134). Zaten vakıf başına vakfedilen paranın bugünün parasıyla 35.000 YTL civarında olduğunu ve bu paranın parçalar halinde birden çok kişiye tahsis edildiğini düşündüğümüzde bu görünüm doğal olarak karşılanmalıdır. Mesela, Osmanlı ekonomisinde gemi inşasının finansmanını incelediğimizde, para vakıflarından faydalandığına dair bir ifadeyle karşılaşmamaktayız (Çizakça, 1999: 77). Öte yandan akar vakıfları Osmanlı Devleti'ne eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi alanlarda yapacak fazla iş bırakmazken, para vakıflarının devlete olan faydası doğrudan değil, piyasaların finansman ihtiyacını sağlamak suretiyle dolaylı yoldan olmuştur. Osmanlı Devleti bizim incelediğimiz zaman dilimi içinde zaten iç borçlanma yapmamıştır ama, iç borçlanmaya gittiği dönemlerde de hiçbir zaman para vakıflarını kullanmamıştır (Çizakça, 1999: 158-170). Bu durumda para vakıflarını, bugün mikro kredi veren kuruluşlar gibi değerlendirmek ve girişimciyi finanse etmektense tüketicinin ihtiyaçlarını karşılayan kurumlar olarak görmek yanlış olmayacaktır.

⁶⁶ Söz konusu dönemde nüfusta önemli artışlar meydana gelmiştir (Tabakoğlu, 2005: 151)

(II) kodlu tahrir defterinin içine aldığı 32 yıllık zaman diliminde para vakıflarının, başta doğrudan para vakıfları olmak üzere, düşündürücü bir biçimde azaldığını görüyoruz. Bu dönemde, bir önceki 27 yıla göre doğrudan para vakıflarında %98'lik olağanüstü bir düşüş söz konusudur. Ayrıca (I) kodlu tahrir defterindeki 700'e yakın doğrudan para vakfının sadece 15'i bu döneme intikal edebilmiştir. Bunlar neredeyse, doğrudan para vakıflarının tamamen ortadan kalktığı şeklinde yorumlanmaya müsait rakamlardır. Akarlı para vakıflarında ise düşüş ilk etapta %9 civarında oldukça sınırlı şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca bir önceki tahrir defterinde yer alan akarlı para vakıflarının hemen hemen tamamı bu döneme aktarılabilmiştir. O halde toplumun, doğrudan para vakıflarına olan bakış açısı ile akarlı para vakıflarına olan bakış açısını birbirinden ayırmak gerekir. Bu noktada, bir akara tabi olarak kurulan para vakıflarının, piyasaların para ihtiyacını karşılayan finansman kuruluşları olarak değil, aksine akarıyla özdeşleşmiş, onunla anılmaya başlanmış ve hatta zaman zaman akarının gölgesinde kalmış hayrî kurumlar olarak görüldüğü söylenebilir. Öte yandan doğrudan para vakıflarının, hayır amaçlı kurulmalarına rağmen, gelirlerini aktaracakları sabit bir akarları olmamasından dolayı salt birer finansman kuruluşu olarak değerlendirildiği ve hayrî yönlerinin fark edilmesinin güçleştiği, sonuç olarak da oluşan tepkiyi tümünden üstlerine çektikleri ifade edilebilir.

Tablo 1 ve **Tablo 3**'ü birlikte değerlendirip, bu dönemde kurulmuş para vakıflarının toplam vakıflar içindeki oranına baktığımızda ise 1193 vakıf içinde 138'inin yani %11'inin para vakfı, 1055'inin, yani %89'unun akar vakıf olduğunu görüyoruz. Önceki dönemde bu oran %51'e %49 idi.

(III) kodlu tahrir defterinin verilerine baktığımızda ise, bir önceki dönemi takip eden 18 senede daralmanın devam ettiğini görüyoruz. Bu dönemde tesis edilen doğrudan para vakıfları 10'dan 60'a çıkmış olsa da rakamlar ufak olduğu için bu durum önemli bir artışı ifade etmemektedir. Aynı dönemde kurulan akarlı para vakıfları ise bir önceki döneme göre 128'den 15'e düşmüştür. Para vakıflarının kısa sürede olsa yasaklanmasından ilk etapta etkilenmeyen akarlı para vakıflarının, bu dönemde etkilenme sürecine girdiğini görüyoruz. Ama yine de rakamlara baktığımızda, bir önceki dönemde kurulmuş akarlı para vakıflarının büyük bir oranla bu döneme intikal ettiği anlaşılmaktadır. Bir kez daha **Tablo 1** ve **Tablo 3**'den birlikte faydalanarak, 1579 ile 1596 yılları arasında kurulmuş bütün vakıfların dağılımına baktığımızda, 407 vakfın

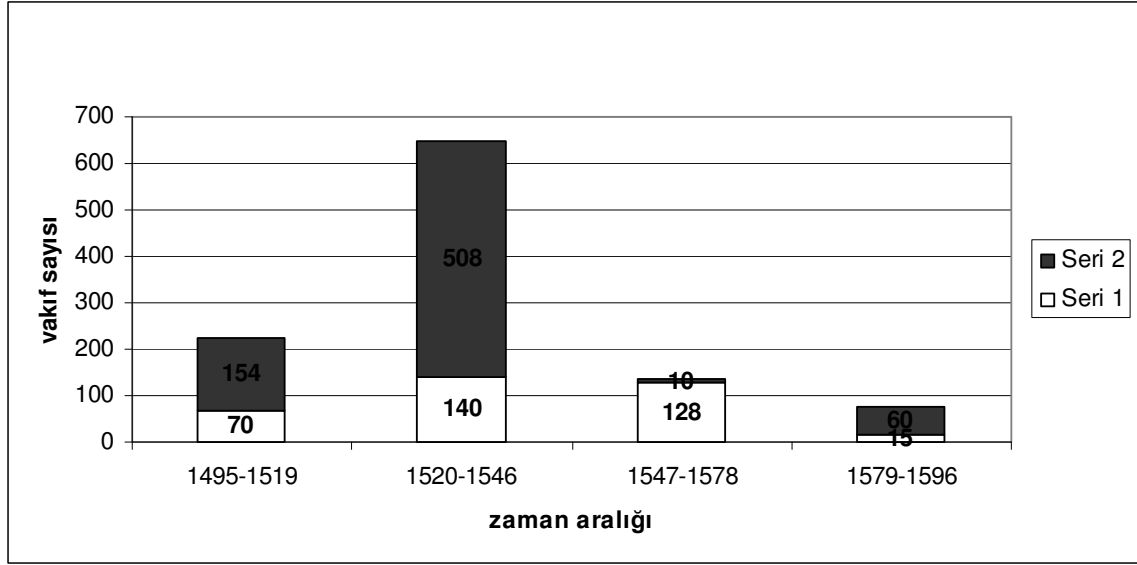
75'inin, yani % 18'inin para vakfı, 332'sinin, yani %82'sinin ise akar vakıf olduğunu görüyoruz.

Daha önce, Çivizade Mehmet Efendi'nin girişimleri sonucu para vakıflarının kısa bir süre yasaklandığını, fakat daha sonra tekrar serbest bırakıldığını belirtmiştik. Bu yasağın 1548 yılında kalkmasına rağmen para vakıflarındaki muazzam daralma yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. XVII. yüzyılda en azından tahsis edilen paranın meblağı açısından bir sıçrama yapan⁶⁷ para vakıfları genel anlamda bir sıçramayı ise ancak XIX. yüzyılla birlikte yapabilmiştir (Kurt, 1994: 126). Daralmanın devam etmesini, para vakıflarının bir seferliğine de olsa yasaklanmasına ve bu yasaklamanın insanlar üzerinde yarattığı belirsizlik psikolojisine bağlayabiliriz. Günümüzde bile piyasaların en büyük kaygısının belirsizlik olduğunu düşündüğümüzde bu durum haklı bir gerekçe olarak görülebilir. Ayrıca XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ve Osmanlı para tarihinde akçenin gümüş-gram olarak, değerinden yarıya yakın bir derecede düşürülmesiyle sonuçlanan devalüasyon da para vakıflarını, hem kurulması hem de mevcutların iflası anlamında önemli derecede etkilemiş olmalıdır (Barkan ve Ayverdi, 1970: XXXI).

Şimdiye kadar, birbirini takip eden dört farklı dönemde İstanbul'da kurulmuş olan para vakıflarının rakamsal verilerini yorumlamaya çalıştık. Bu rakamları bir grafikte gösterdiğimizde dönemler arası değişim daha net şekilde fark edilmektedir. Aşağıdaki grafikte koyu renkli bölge doğrudan para vakıflarını, açık renkli bölge ise bir akarla birlikte kurulmuş olan para vakıflarını göstermektedir. 102 yıllık zaman dilimi içinde kurulmuş para vakıflarının hem ayrı ayrı hem de bir bütün olarak tüm seyri açık şekilde gözükmektedir.

⁶⁷ XVII. yüzyılda para vakfı başına tahsis edilen meblağdaki sıçramayı ilerleyen sayfalarda göreceğiz.

Grafik 1: İstanbul tahrir defterlerine göre 1495-1596 arasında İstanbul’da kurulmuş para vakıflarının dağılımı.

Kaynak: Barkan ve Ayverdi, 1970: XXXI, cetvel II.

Elimizdeki ikinci çalışma yine XVI. yüzyıla aittir ve Kanuni Sultan Süleyman’ın hükümdarlık dönemi olan 1520-1566 yılları arasında İstanbul, Üsküdar’da kurulmuş para vakıflarına ait bazı rakamları aktarmaktadır (Özcan, 2003: 275). Örneğin bu dönemde kurulmuş 52 adet para vakfı için tahsis edilen toplam meblağın 477.994 akçe olduğunu söylemektedir ki bu para vakfı başına yaklaşık 9200 akçe demektir. Aynı dönemde pirincin ortalama kilogram fiyatının 1 akçe civarında olduğunu düşündüğümüzde para vakfı başına günümüz rakamlarıyla 15.500 YTL civarında bir paranın tahsis edildiğini belirtebiliriz. Rakamın bundan önceki çalışmada ortaya çıkan rakamlara nazaran az olmasını, Üsküdar’ın, sur içi diye tabir edilen ve Fatih Sultan Mehmet’in fethettiği asıl İstanbul olarak bilinen bölgeye göre daha sakin bir muhit olmasına bağlayabiliriz.

Aynı çalışmada 116 farklı para vakfının yaptığı işlemler ve bu işlemlerin miktarları bir tablo halinde gösterilmiştir (Özcan, 2003: 127). Verilen bilgilere göre bu 116 para vakfı toplam 1061 işlem yapmıştır. Yani 1061 kez kredi kullandırmıştır. Dağılım ise şu şekilde oluşmuştur.

Tablo 4. 1520-1566 yılları arasında İstanbul, Üsküdar’da kurulmuş 116 para vakfının yaptığı 1061 kredi verme işleminin miktarları.

akçe	0-499	500	501-999	1000	1001-4999	5000+	toplam
adet	96	282	85	310	240	48	1061
%	9,05	26,58	8,01	29,22	22,62	4,52	100

Kaynak: Özcan, 2003: 127

Tablo 4’e göre, kredi işlemlerinin aşağı yukarı normal bir dağılım sergilediğini söyleyebiliriz. Daha çok 500 ile 5000 akçe arasında bir yığılma gözüküyor. Ortalamasını hesapladığımızda ise kredi başına 1250 akçe gibi bir rakam ortaya çıkıyor. Bu da günümüz rakamlarıyla 2100 YTL gibi bir değere karşılık geliyor. Para vakıflarından kredi kullanan kesimin profiline daha önce değinmiştik. Oluşan rakam çizdiğimiz profili destekler mahiyettedir.

XVI. yüzyılın ortalarında daralmaya başlayan para vakıflarının XVII. yüzyılda para vakfı başına düşen meblağ açısından bir sıçrama yaptığını az önce söylemiştik. Gerçekten de XVII. yüzyılda belli bir bölgeyle kısıtlı kalmadan, Türkiye genelindeki para vakıflarının durumuna baktığımızda sayısal olarak olmasa da vakıflara tahsis edilen para miktarı olarak çok ciddi artışların oluştuğunu görüyoruz. İnceleyeceğimiz bu üçüncü çalışmada (Yüksel, 1990: 194), 1585 ile 1683 yılları arasındaki 99 yıllık zaman dilimi içinde kurulmuş 313 vakfın 71’inin yani %22’sinin para vakfı olduğu belirtiliyor. Bunların 12 tanesi doğrudan, 59 tanesi ise bir akarla birlikte tesis edilen para vakfidir. Asıl önemli nokta ise bu 71 para vakfı için tahsis edilen toplam paranın 74.092.563 akçe olmasıdır. Bu rakam, vakıf başına bir milyon akçeden fazla bir paranın tahsis edildiği manasına gelmektedir. Enflasyon hesaba katıldığında, XVII. yüzyılda para vakfı başına düşen meblağın ne olduğunu birazdan hesaplayacağız. Önce belirtelim ki 71 para vakfı için tahsis edilen 74.092.563 akçeden yıllık 9.359.097 akçe faiz geliri sağlanmıştır (Yüksel, 1990: 194). Geriye kalan 242 gayrimenkul vakfın sağladığı gelir ise 9.576.976 akçedir (Yüksel, 1998:18). Rakamlar birbirine yakın olmakla birlikte vakıf başına sağlanan getiri dikkate alındığında para vakıflarının gayrimenkul vakıflardan yaklaşık 3 kat daha fazla gelir sağladığını görüyoruz.

Elimizde, bahsi geçen 99 yılın 42 yılı için ayrı ayrı pirinç fiyatları bulunmaktadır (Güran, 2006: 118, tablo 1.21). Veri zenginliği daha sağlıklı bir tespit yapmamızı sağlayacaktır. 42 yılın pirinç fiyatları dikkate alındığında 1 kile pirincin ortalama fiyatı 58,2 akçe, 1 kilogram pirincin ortalama fiyatı da 2,37 akçedir. 74.092.563 akçe ile para vakfı başına 440.319 kilogram pirinç alınabilmektedir. Bugün 1 kilogram pirincin 1,67 YTL olduğunu düşündüğümüzde para vakfı başına tahsis edilen paranın günümüz değerleriyle yaklaşık 736.000 YTL olduğunu söyleyebiliriz. XVI. yüzyılda, para vakfı başına tahsis edilen meblağ bakımından en çok 35.000 YTL gibi rakamlardan bahsederken XVII. yüzyıla gelindiğinde bu rakamın 20 kattan fazla arttığını görüyoruz.

İktisadi, hukuki ve sosyal değişimler elbette bu devasa artışın en önemli sebeplerindendir. Mesela XVI. yüzyıl, Avrupa’da sermaye birikimi alanında zihnî ve fikrî engellerin ortadan kalktığı, ekonomik alanda doğu ve batı Hint kumpanyaları gibi çok ortaklı şirketlerin kurulmaya başlandığı, bankanın ve borsanın kurumsal olarak ortaya çıktığı ve siyasal alanda devletin sermaye birikimi konusunda desteğini arttırdığı bir dönemdir (Bulut, 2005: 447- 452) ve Osmanlı finans dünyasını etkilemesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Fakat bahsettiğimiz etkenlerin yanında, 1585-1683 yılları arasında Türkiye bölgesinde kurulan para vakıflarını inceleyen bu çalışmadaki örneklemin, ağırlıklı olarak yüksek makam sahibi devlet adamlarının tesis ettiği vakıflardan oluşması da meblağın bu denli yüksek olmasını sağlamıştır.⁶⁸

Bu etkiyi ölçmek için, hem üstünde durduğumuz dönemin hem de inceleyeceğimiz dört çalışmanın dışına çıkarak XVIII. yüzyıl Türkiye vakıflarını konu alan başka bir çalışmaya göz atmak faydalı olacaktır (Yediyıldız, 2003: 118). Bu çalışma için 1700 ile 1800 yılları arasında Türkiye’de kurulmuş olan vakıflardan 330 vakıflık bir örneklem seçilmiştir. Bu 330 vakfın 97’si, yani %28’i para vakfidir. 97 para vakfı için tahsis edilen toplam meblağ ise 42.120.220 akçedir. 100 yıllık süreç içinde 1 kile pirincin ortalama fiyatı yaklaşık 166 akçe, 1 kilogram pirincin ortalama fiyatı ise 6,76 akçedir (Güran, 2006: 118, tablo 1.21). 42.120.220 akçe ile 6.230.801 kilogram pirinç alınabilir. Bu da günümüz rakamlarıyla 10.405.439 YTL ile mümkündür. Sonuç olarak XVIII. yüzyılda para vakfı başına tahsis edilen meblağ 107.272 YTL’ dir. O halde, birbirini takip eden iki

⁶⁸ 74.092.563 akçelik meblağın 14.760.000 akçesi Veziriazam Kara Mustafa Paşa’nın 1680 yılında Edirne’de kurduğu tek bir vakfa aittir. Yine 12.000.000 akçesi İstanbul’da Hacı Mehmet Paşa vakfı tarafından 1617 yılında tek başına vakfedilmiştir (Yüksel, 1990: 195)

zaman dilimine ait çalışmayı kıyasladığımızda 757.000 YTL' nin, vakıf sahiplerinin yüksek bürokratlar olması sebebiyle oluşmuş şişkin bir rakam olduğunu söyleyebiliriz. XVIII. yüzyılın kısa tarihinde sıkça vuku bulan savaşlar ile Karadeniz üzerindeki trafik tekelinin kaybedilmesi gibi siyasi hasarlar, öte yandan 40.000 kişinin hayatını kaybettiği ve sur dışındaki şehrin üçte ikisinin yandığı büyük yangınlar (İnalçık, 2004 B: 764) elbette paranın yönünü vakıflardan bu alanlara çevirmiştir. Ama yine de, tüm bu hadiseler para vakfı başına tahsis edilen meblağı 757.000 YTL' den 107.272 YTL' ye düşürmeye yeterli değildir. O yüzden XVII. yüzyılda, para vakfı başına düşen meblağın 757.000 YTL' nin bir hayli altında olduğunu düşünmemiz, aradaki düşüşü daha rasyonel açıklayabilmek adına doğru bir yaklaşım olacaktır. Tüm bunlara rağmen, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla gelindiğinde, para vakıflarının giderek daha fazla meblağ ile kurulduğunu söyleyebiliriz. Çünkü rakamlar en iyimser yorumla 5 ila 10 katlık bir artışı gösteriyor. Bu sebeple XVII. yüzyılda para vakıflarının piyasayı daha çok kredilendirdiğini ve hatta daha büyük projelere destek verdiğini de söyleyebiliriz. Çünkü para vakfı başına düşen meblağdaki bu muazzam artış ya daha fazla sayıda küçük girişimcinin kredilendirilmesi ya da büyük girişimcilerin de desteklenmeye başlanması anlamına gelmektedir. Zaten XVI. yüzyıl para vakıfları yüksek meblağlarda borç verecek kapasitede olmadığı gibi, vakfiyelerinde borç verilecek kişilerin güvenilir ve aldığı borcu ödeyebilecek güçte olması da yeterli görülmüştür (Özcan, 2003: 95). Oysa XVII. yüzyıl para vakıflarının vakfiyelerine baktığımızda, borç verilecek kişilerin güçlü tüccarlardan oluşmasının arzulandığına sıkça rastlamaktayız (Yüksel, 1990: 136). Kanuni dönemi para vakıflarından kullanılan 519 krediden ise sadece 1 tanesi tüccar kesim tarafından kullanılmıştır (Özcan: 2003: 382, tablo 134).

Öte yandan XVII. yüzyılda kurulan para vakıfları için, elde ettiği faiz gelirin bir bölümünü veya büyük bir kısmını, hayır yapmak yerine özsermayesine ekleyerek daha ticari düşünmüşler ve sınırlı da olsa büyüme yoluna gitmişlerdir demek mümkündür.⁶⁹

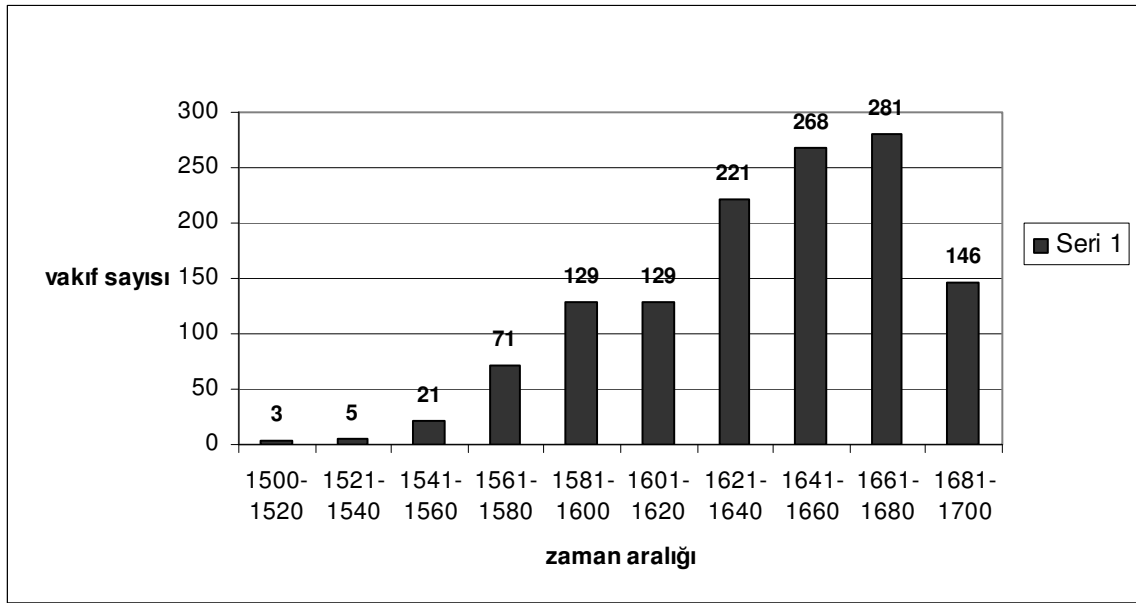
Ayrıca bütün bu gelişmelerin XVII. yüzyılda kurulan para vakıflarını kurumsallaşmaya zorlayarak, hem zamanın Avrupa bankalarına bir adım daha

⁶⁹ 67 numaralı dipnotta bahsettiğimiz Veziriazam Kara Mustafa Paşa elde ettiği 4.380.000 akçelik faiz gelirini tekrar vakfetmiştir. 1617 tarihli Hacı Mehmet Paşa Vakfı da 12.000.000 akçeden elde ettiği faiz gelirin 84.800 akçelik kısmını tekrardan ana paraya eklemiştir (Yüksel, 1990: 195).

yaklaştırdığını hem de günümüz Türkiye’indeki finans sisteminin ilk temellerini attığını söylememiz yanlış olmayacaktır.

Son olarak inceleyeceğimiz çalışma hem genel bir değerlendirme yapmamızı hem de bundan önceki analizlerimizin doğruluğunu sınınamamızı sağlayacaktır. Bu çalışmada İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi’nde bulunan 27 mahkemenin kayıtları taranmış ve 24 tanesinde para vakfı kaydına rastlanmıştır (Kurt, 1994). Çalışma 1347 ile 1928 yılları arasında 451 yıllık oldukça geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. En eski kayıtlı para vakfı ise 1490 yılına aittir. Biz ortaya çıkan rakamlardan XVI. ve XVII. yüzyıla ait olanları alarak 20şer yıllık bölümlere ayırdık ve aşağıdaki grafiği oluşturduk.

Grafik 2. İstanbul mahkemelerine göre XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul’da kurulmuş para vakıflarının 20’şer yıllık periyotlar halinde dağılımı.

Kaynak: Kurt, 1994:127.

Grafiğe göre XVI. ve XVII. yüzyılı içine alan 200 yıllık zaman diliminde İstanbul mahkemelerine kayıtlı 1204 para vakfı vardır. Son 20 yıllık dönem hariç para vakıflarının sayısı sürekli artış göstermiştir. Grafik, Para vakfına ait tartışmaların XVI. yüzyılın ortalarında, bu vakıfların sayı olarak muazzam ölçüde artış göstermesiyle ortaya çıktığı

iddiasını kısmen yansıtırsa da güçlü bir şekilde kanıtlamaktan uzaktır. Çünkü, 1500 ile 1560 yılları arasındaki 60 yıllık süreçte sadece 29 para vakfı yılda ortalama 0,5 para vakfı anlamına gelir ve bütünü temsilden oldukça uzaktır.

Daha önce Çivizade Mehmet Efendi'nin kendisine destek yaratmak maksadıyla Ebussuud Efendi'den önce şeyhülislamlık yapmış olan Fenerizade Muhyiddin Efendi'ye (1543-1545) bir mektup yazarak bu konudaki görüşlerini sorduğunu, fakat Muhyiddin Efendi'nin para vakıflarının müsaadesi yönünde görüş bildirdiğini söylemiştik. Muhyiddin Efendi, cevabının ayrıntılarında dikkate değer şu ilginç ifadeye yer vermiştir. “Şimdiye değin gelen alimler on bin civarı para vakfının kurulmasına müsaade edip doğruyu göremedi de bir tek Çivizade mi gördü (Özcan, 2003: 13).” Cevabın 1545-1547 yılları arasında verildiğini düşündüğümüzde on bin rakamı muazzam bir rakamdır. Kısaca, dönemin alimleri tarafından hangi zaman diliminden başlayarak kurulduğu belli olmamakla birlikte⁷⁰, on binli rakamlardan bahsediliyorken, yıllık 0,5'lik bir ortalama gerçekten de iddiamızı hafif bir şekilde desteklemekten öteye gidemez. Fakat bu çalışmada, bir para vakfına ait mahkeme kaydına ilk olarak 1490 yılında rastlanması, para vakıflarının XVI. yüzyılın ortalarına kadar göze batacak miktarlarda olmadığı iddiasını farklı bir yönden desteklemektedir.

Çivizade Mehmet Efendi'nin para vakıflarına olan itirazını daha etkin bir makam olan şeyhülislam makamındayken (1539-1542) değil de Rumeli Kazaskeriyken (1545-1547) dile getirmesi ise bu iddia için ekstra bir kanıt mahiyetindedir.

Çalışma ilk 60 yıl için yetersiz veri sunsa da sonraki yıllar için yeterli miktarda veriyi sunmakta ve genel bir değerlendirme yapmamıza imkan sağlamaktadır.

Biz öncelikle 1500 ile 1700 yılları arasında yalnız akçe ile kurulmuş 296 adet para vakfı tespit ederek bu 296 para vakfı için tahsis edilen toplam meblağı bulduk. 296 para vakfı için toplam 322.997.544 akçe tahsis edilmiştir. Bu da vakıf başına 1.091.208 akçe demektir. 1 kile pirincin 200 yıllık ortalama fiyatı ise, daha önceki hesaplamalarımızın da yardımıyla yaklaşık 44,7 akçe, 1 kilogram pirincin ortalama fiyatı ise 1,82 akçe'dir. O halde bir para vakfı kendisine tahsis edilen ortalama meblağ ile yaklaşık 600.000 kilogram pirinç alabilir. Bu miktarda pirinç de günümüz rakamlarıyla yaklaşık 1.000.000

⁷⁰ Hatırlarsak, Bali Efendi'nin mektuplarında, para vakıflarının Rumeli'nin fethinden beri uygulandığı ve üç yüz yıllık bir geçmişi bulunduğu yönünde ifadeler vardı.

YTL eder. Fakat içinde 296 adet para vakfı olan örnekleminizde çok uç noktada yer alarak sonuçlarımıza doğrudan etki eden para vakıfları da vardır. Mesela 1638 tarihinde kurulan Piyale Ağa Vakfı için tam 300.000.000 akçe vakfedilmiştir. Bu, günümüz değerleriyle 220.000.000 YTL demektir. Yani günümüz bazı bankalarının özsermayelerine yakın bir rakamdır ve tek başına incelenmeyi gerektirecek bir büyüklüktür. Biz daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak adına hem bu devasa vakfı hem de bütçesi 5000 akçenin altında olan ufak vakıfları liste dışı tutarak yeni bir ortalama elde ettik. Vakıf sayısının 233'e düştüğü bu yeni ortalama 98.169 akçe olarak gerçekleşmiştir. Vakıf başına tahsis edilen ortalama meblağ ise aynı hesaplama yöntemiyle yaklaşık 90.000 YTL şeklinde oluşmuştur. XVI. yüzyılın ortalamasının 30.000-35.000 YTL civarında olduğunu düşündüğümüzde XVII. yüzyıl ortalamasının yaklaşık 150.000 YTL olmasını bekleyebiliriz ki genel ortalama 90.000 YTL civarında gerçekleşsin. Bu durumda XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçtiğimizde para vakfı başına tahsis edilen meblağın ortalama 5 kat arttığını söyleyebiliriz.

Para vakıflarının İstanbul dışındaki bölgelerde ne ölçüde tesis edildiği ve nasıl bir değişim sergilediği ise bu konu üzerindeki çalışmaların yetersizliği yüzünden tam olarak bilinmemektedir. Yapılan kısıtlı çalışmanın neticeleri ise şu şekildedir:

XVI. asırda düzenlenen vakıf defterlerine göre Manisa'da, 61'i kadınlar 139'u da erkekler tarafından olmak üzere 200 para vakfı tesis edilmiştir. Bu 200 para vakfına tahsis edilen toplam tutar 848.530 akçedir (Özcan, 2003: 15). Yani para vakfı başına yaklaşık 4250 akçe vakfedilmiştir. Yüzyılın pirinç fiyatları dikkate alındığında para vakfı başına tahsis edilen meblağın bugünün değerleriyle 9.000 YTL civarında olduğunu söyleyebiliriz. Manisa'da aynı dönemde akar vakıflardan elde edilen gelirin ise 136.592 akçe olduğu daha önce belirtilmiştir. O halde para vakıflarının gelirleri, toplam vakıf gelirleri içinde yaklaşık %38'lik bir yer teşkil etmektedir.

Manisa iline ait rakamlarla, İstanbul'a ait rakamlar kıyaslandığında önemli farklar göze çarpmaktadır. İstanbul'da kurulmuş bir para vakfına tahsis edilen ortalama miktar, Manisa'da kurulmuş bir para vakfına tahsis edilen miktarın yaklaşık 4 katıdır. Bu oran İstanbul'un, tıpkı günümüzde olduğu gibi en önemli ticaret ve yerleşim bölgelerinden biri olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1560 yılında Bursa'da kurulan para vakıflarına tahsis edilen toplam para ise 3.349.046 akçedir (Özcan, 2003: 15). Başka bir kaynakta bu rakamın 159 adet para vakfına ait olduğu belirtilmektedir (Yediyıldız, 2003: 118). Daha önceki hesaplamalarımızdan hareketle, 1560 yılında pirincin kilesini 30 akçe kilogramını da 1,22 akçe olarak alabiliriz (Tabakoğlu, 2005: 329, 335). O halde, 3.349.046 ekçe ile 2.745.120 kilogram pirinç alınabilir. Bu miktarda pirincin günümüz rakamlarıyla maliyeti 4.584.350 YTL' dir. Bu durumda para vakfı başına tahsis edilen meblağ yaklaşık 28.832 YTL şeklinde oluşmaktadır. 28.832 YTL İstanbul ortalamasının yaklaşık %20 altında bir rakamdır. Fakat 1560 yılının, İstanbul para vakıflarının sayı olarak %90'lara varan ölçülerde düştüğü bir döneme denk gelmesi, para vakfı başına 28.832 YTL' yi bize göre çok kıymetli bir değer yapmaktadır. Bu şartlar altında Bursa'nın da en az İstanbul kadar önemli bir ticaret ve yerleşim bölgesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca söz konusu 3.349.046 akçelik meblağdan elde edilen faiz geliri 333.734 akçedir. Aynı dönemde Bursa'da, gayrimenkul vakıflardan elde edilen gelir ise 547.734 akçedir (Mandeville, 1998: 131). Bu rakamlar günümüz değerleriyle, sırasıyla 456.832 YTL ile 749.767 YTL'ye tekabül etmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tamamına yakın kısmı ile güney komşularımızın topraklarından bir bölümünü içine alan Diyarbakır Beylerbeyliği üzerine yapılmış bir çalışmada ise bu bölgede XVI. yüzyılda kurulmuş 338 vakıf çeşitli sınıflara ayrılarak ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir (Bizbirlik, 2002). İncelenen vakıfların tamamı akar vakıflardan oluşmuştur ve herhangi bir para vakfına yer verilmemiştir. Sadece akar vakıflarının incelendiği bir çalışma olmasından mı yoksa kurulu herhangi bir para vakfına rastlanmadığından dolayı mı bu durum ortaya çıkmıştır şu an için bilmiyoruz. Fakat bu 338 vakfı incelediğimizde sadece 8'inin gelirleri arasında nakit paranın işletilmesiyle elde edilen gelire rastlıyoruz. Bu durumda en azından bahsi geçen bölgede akarlı para vakıflarına sık rastlanmadığını söyleyebiliriz.

Elimizdeki bir diğer çalışma ise Sivas şehir hayatında vakıfların rolünü incelemiştir. İki ayrı zaman diliminde yapılan çalışmada 1700 yılı öncesi dönem ile 1700-1850 arası dönem ele alınmıştır. 1700 yılı öncesi döneme ait 56 vakfın sadece 6 tanesinin gelir kalemleri içinde nakit para yer almaktadır. Bunlarda da vakfedilen nakit para 1200 akçe, 600 akçe, 320 dinar gibi, 800 kuruş gibi oldukça düşük meblağlardır. Sadece 1572 tarihli Divrikli Mahmud Kethüda vakfının vakfedilmiş 36000 gümüş dirhem nakiti vardır.

Takip eden yüzyılda ise bu 6 vakfın nakit para gelirleri, mütevellinin izniyle çeşitli menkul ve gayrimenkule çevrilmiştir (Demirel, 2000: 95). Yani bu bölgede para vakıfları, tıpkı Diyarbakir Beylerbeyliği'nde olduğu gibi fazlaca bir ilgi ve alaka görmemiştir.

Elimizde, sonuçları çok çeşitli kriterlere göre değerlendirilmeye tabi tutulmuş bir çalışma daha bulunmaktadır. 104 vakfın incelendiği bu çalışmada vakıflar, çeşitleri, kurucuları ve mal varlıkları gibi kategorilerde incelenmiştir. Örneğin bu 104 vakfın 341 adet gelir kaynağına sahip olduğu belirtilmektedir ve bunların sadece %5,5'inin nakit para geri kalanının ise ev, dükkan, toprak gibi mal varlıklarından oluştuğu vurgulanmaktadır (Roded, 1989: 52). Fakat söz konusu 104 vakıf, 1340 ile 1947 yılları arasında Mısır, Suriye, Filistin, İstanbul ve Anadolu'da, hem geniş bir zaman diliminde hem de geniş bir coğrafyada kurulmuş vakıfların içinden seçilmiştir. Bu özellikleri itibarıyla bütünü temsilden son derece uzak bir örneklem olduğu için, çalışmada ulaşılan diğer sonuçları gösterme gereği duymuyoruz.

Şimdiye kadar değindiğimiz çalışmalar içinden bizim için anlamlı olan sekiz tanesinin rakamsal verilerini toplu bir biçimde **Tablo 5**'de görmekteyiz. Hemen ifade edelim ki farklı bölgelerde tesis edilmiş para vakıflarına ait bu meblağlar onların bütçeleri, başka bir deyişle özsermayeleridir. Para vakıflarının elde ettiği gelirler ise bu meblağların muamele oranlarına göre %10 ila %20 arasında değişmektedir. Vakıfların uyguladıkları muamele oranlarından daha sonra ayrıntılı bahsedeceğiz.

Tablo 5. Para vakfı üzerine sekiz farklı bölgede yapılmış çalışmanın rakamsal dökümü.

	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>
Bölge	İstanbul	İstanbul	Üsküdar	Türkiye
Dönem	1495-1519	1520-1546	1520-1566	1585-1683
Para Vakfı Sayısı	224	648	52	71
Toplam Akçe	3.594.124	13.253.736	477.994	74.092.563
Vakıf Başına Akçe	16.045	20.296	9200	1.043.557
Toplam YTL	7.500.000	24.600.000	798250	52.208.684
Vakıf Başına YTL	33.500	37.600	15.500	736.000
	<i>V</i>	<i>VI</i>	<i>VII</i>	<i>VIII</i>
Bölge	İstanbul	Manisa	Bursa	Türkiye
Dönem	1500-1700	1500-1600	1560	1700-1800
Para Vakfı Sayısı	256	200	159	97
Toplam Akçe	22.873.377	848.530	3.349.046	42.120.220
Vakıf Başına Akçe	98.169	4250	210.63	434.229
Toplam YTL	20.970.000	1.800.000	4.584.350	10.405.439
Vakıf Başına YTL	90.000	9000	28.832	107.272

Kaynak: Barkan ve Ayverdi, 1970; Özcan, 2003; Yüksel, 1990; Kurt, 1994; Yediyıldız, 2003.

XVI. yüzyıl para vakıflarının XVII. yüzyıl ve sonrasında giderek banka benzeri bir hal almış olmalarından evvelce bahsetmiştik. Zaten bu benzeşme günümüze kadar devam ederek 1954 yılında, tam anlamıyla bir banka olan Türkiye Vakıflar Bankası'nın kurulmasıyla son bulmuştur (Özcan, 2003: 87). Fakat Osmanlı para vakıflarının günümüz bankalarından her zaman çok önemli bir farkı olmuştur. Hemen hiçbir kaynakta vurgulanmayan bu fark, para vakıflarının mevduat toplama yetkisinin olmamasıdır. Yani, uygun şartları taşıyan herkes para vakıflarından para temin edebilir ama hiç kimse boşa duran parasını, günümüz bankalarında olduğu gibi, gidip para vakfına yatıramaz. Bu durumun iktisadi alanda önemli sonuçları vardır. Çağımız bankacılık sisteminde rezerv ve nakit-mevduat oranlarına bağlı olarak bankalarda toplanan mevduatın, parasal çarpan etkisiyle kendisinden daha büyük bir parasal genişleme yarattığını biliyoruz.⁷¹ Bu genişlemenin sonucunda ortaya çıkan enflasyonist ortamın Osmanlı'da sıklıkla oluşmamasının nedenlerinden biri, piyasaya ancak para vakfına dönüştürülebilen bir tasarrufun aktarılabilmesi, bunun dışında kalan tasarrufun faiz mekanizması işletilerek

⁷¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Taylor, 1998: 644, Chapter 24)

piyasaya dahil edilememesidir. Oysa Roma, Napoli gibi batı kentlerinde tesis edilen para vakıfları, faiz yasağının da gevşetilmesiyle birlikte insanlardan %9 faizle mevduat toplamaya başlamış, bunları %12 ile piyasaya borç vererek, %3'lük ekstra bir kazanç daha elde etmiştir. Bu uygulama para vakıflarına yoğun bir para girişine sebep olarak birden bire mevduat bankasına dönüşmelerini sağlamıştır. Aynı uygulama sayesinde insanlar tefecilerin yüksek faizlerinden de kurtulma şansı yakalamıştır. Faiz yasağında batıda yaşanan gevşeme Osmanlı Devleti'nde gerçekleşmediği için, hem tefeciliğin önu bir türlü alınamamış hem de para vakıflarının bankalaşması, Cumhuriyet döneminde ancak ortadan kaldırılmalarıyla sağlanabilmiştir (Çizakça, 2000-2001).

Öte yandan para vakıflarının mevduat toplama yetkisine sahip olmaması, gelir dağılımının adaletli bir şekilde tesis edilmesine de yardımcı olmaktadır. Biliyoruz ki günümüz bankaları topladıkları yüklü mevduatı kredi vermek suretiyle büyük kazançlar elde etmektedirler. Bu yöntemle sağlanan kazancın belli bir bölümü ile bankanın masrafları ve çalışanların ücretleri karşılırken, büyük bir bölümü de az sayıda kişi tarafından paylaşılmaktadır. Para vakıflarında ise sadece sahip olunan paradan gelir elde edilebilmekte ve bu gelir de zaten ihtiyaç sahibi insanlar için harcanmaktadır. Ayrıca her para vakfı kendi personelini çalıştırarak, toplamda belki de büyük bir bankanın sağladığından çok daha fazla bir istihdam sağlamaktadır. Bu şekilde bir yapılanma şimdiki iktisadi bakış açısıyla verimsiz bir uygulama olarak gözükse de ortada ticariden çok hayrî bir amaç söz konusu olduğundan, istenilen bir durum olarak da değerlendirilebilir. Kısacası para vakıfları, bir taraftan piyasanın finansman ihtiyacını temin ederken, öte yandan gelirin daha çok insan tarafından daha küçük parçalar halinde paylaşılmasını ve bunun neticesinde daha sağlıklı bir gelir dağılımının oluşmasını sağlamıştır.

Mevduat toplama yetkisi olmadığı için kendi özsermayesi ile ayakta durmaya çalışan para vakıfları bunda kısmen başarılı olsalar da hiçbir zaman akar vakıflar kadar ömürlü olamamışlardır. Yapılan araştırmalarda daha çok bir akara bağlı olarak kurulan para vakıfları ile sermayesi nispeten fazla olan para vakıflarının 50 yıl ve üzerinde yaşadığını görüyoruz (Özcan, 2003: 321). Zaten aynı neticeyi **Tablo 3**'de, bir önceki dönemden aktarılan para vakıflarına baktığımızda da görebiliyoruz. Bursa'da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kurulmuş 545 para vakfına baktığımızda, bunlardan ancak

%26,7'sinin faaliyetlerini 100 yılın üzerinde sürdürebildiğini fark ediyoruz (Bulut, 2005: 447-452).

Para vakfı üzerine tartıştığımız konular ile nihayetinde vardığımız bütün sonuçlar, bu vakıfların iktisadi ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıktığı ve Osmanlı pragmatizmince pratik sonuçları değerlendirilerek devamına müsaade edildiği düşüncesini (Bulut, 2005: 447-452) desteklemektedir. Tüm bu nakit alışverişine rağmen, sermayenin birikiminden çok yeniden dağıtımını sağlayan para vakıflarına (Bulut, 2005: 447-452), tam da bu sebeple devlet otoritesi tarafından mevcut sermayelerini çeşitli yöntem ve faiz oranlarıyla işletme müsaadesi verilmiştir. Şimdi bu işletme yöntemleri ile uygulanan faiz oranlarını inceleyelim.

3.2.2. Vakıf Paralarının İşletme Usulleri ve Faiz Oranları

Daha önce de belirttiğimiz gibi para vakıfları üzerinde dönen ilmî tartışmalar hiçbir zaman iktisadî alana kaymamış, sürekli dinî ve hukukî zeminde cereyan etmiştir. Tartışmaların odak noktası da pek tabii faiz olmuştur. Tüm itirazlara rağmen faiz uygulamasının neden yüzyıllar boyu devam ettiği sorusuna ilk bölümde tatmin edici bir cevap vermeye çalışmıştık. Osmanlı iktisadî zihniyetinin yarattığı serbest ama kontrollü alanda kendine sağlam bir yer bulan para vakıfları, böylesi bir ortamda faizin yeniden yorumlanmasını da fırsata dönüştürerek, yerini uzun yıllar muhafaza edebilmiştir.

Bilindiği üzere Kuran'daki hüküm (Bakara 275), İslamiyet'te faiz olarak yorumlanmış ve neticesinde faiz uygulamaları yasaklanmıştır. Oysaki hükmün içinde kullanılan riba kelimesi kat kat faizi, tefeciliği ifade eder. Osmanlılarda faiz, "ribh" sözcüğü ile ifade edilir ve bu yılda yüzde yirmiyi pek geçmeyen para geliri anlamına gelir.⁷² Uygulamaya baktığımızda bu durumu rahatlıkla görebiliyoruz. Örneğin Sultan Ahmet'e ait 1609 tarihli bir fermana, ribahorların (tefecilerin) 1000 akçeyi yılda 400-500 akçeden faize verdiği ve reayadan bir çok kimseyi borca boğduğu yazılıdır. Sultan Ahmet bu fermanı ile, yüzde on beşten fazla faiz almakta ısrar edenlerin hapsedilip bağlı olarak İstanbul'a gönderilmesini emrediyor ve bu gibilerin küreğe konulacağını bildiriyor. IV. Mehmet dönemine ait, 1680 yılında düzenlenen narh kanununda ise, ribaya katiyen müsaade edilmemesi, bunun yanında yüzde ondan fazla faize bile izin verilmemesi

⁷² Mecelle madde 1058'de ribih, fayda ve kar olarak tarif edilmiştir (Berki 1978).

istenmektedir. Bu kanundan, düşük faizin riba kabul edilmeyip ancak yüksek faizlerin riba sayıldığı açık seçik anlaşılmaktadır. Para vakıflarına ait bir diğer fetvada karşımıza çıkan soru ile bu soruya verilen cevap, Osmanlı para vakıflarındaki faiz haddini net bir şekilde yansıtıyor. Zira, “Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan diğer bir kimseye onu on üçten (yüzde otuz) borç verse ve müddeti geldiğinde ribh (faiz) için dava etse, onu on bir buçuktan (yüzde on beş) fazlasına davası dinlenir mi?” şeklindeki bir soruya, dinlenmez cevabı verilmiştir (Çağatay, 1971: 39-57). Yani, bir kimsenin para vakfından yüzde otuz faizle borç alıp, vakti geldiğinde sadece yüzde on beşlik kısmını ödediği bir durumda, para vakfının, geriye kalan yüzde on beşlik kısmı mahkeme yoluyla bile alamadığını görüyoruz.

İlk bölümde tartıştığımız çalışmalar, para vakıflarının sayı ve bütçelerine ait rakamların yanında uyguladıkları faiz oranlarına ait rakamlar da vermektedir. Mesela Hasan Yüksel’e ait çalışmada incelenen 71 para vakfının 27 tanesi sermayelerini %15 oranıyla, 16 tanesi ise %10 oranıyla faize vermiştir. 28 para vakfı ise herhangi bir oran vermeyerek sadece “istirbah oluna” demekle yetinmiştir. Yani faiz oranı bildirmeden sadece paralarının işletilmesini istemişlerdir. Bundan kasıt, faizlerde meydana gelebilecek ani değişikliklerden zarar görmemek olabilir (Yüksel, 1990: 139).

Üsküdar bölgesinde incelenen 57 vakfın ise 20 tanesi sermayelerini %10 oranıyla, 8 tanesi %12,5 oranıyla faize vermiştir. 3 tanesi ise bu iki oranın arasındadır. 26 tanesi yine herhangi bir oran belirtmemiştir (Özcan, 2003: 383, tablo 135). Aynı çalışmada yer alan ve daha önce yer verdiğimiz, 116 para vakfına ait 1061 kredi verme işleminde ise tam 659 kez %10 oranına rastlanmaktadır. Bunun altında bir oran yoktur. Ayrıca, 152 kez %12,5, 105 kez %15 ve sadece 5 kez de %20 oranı mevcuttur (Özcan, 2003: 375, tablo 127).

Bursa’da, 1563 vakfın kâr / sermaye oranları incelendiğinde sadece dört adedinde bu oranın dalgalanmalar gösterdiği geriye kalanlarda ise sabit kaldığı tespit edilmiştir. Bunun ne anlam ifade ettiğine daha sonra değineceğiz. Şimdilik, bu 1563 vakfın uyguladığı ortalama faizin %12 oranında olduğunu söylemek ve %20’den büyük bir orana da rastlamadığımızı belirtmek yeterli olacaktır (Çizakça, 1993: 71). Bu tarihten XVII. yüzyılın sonlarına kadar ise Bursa’daki para vakıflarının, %11 ile %13 arasında bir oranla borç verdiğini belirtebiliriz (Pamuk, 2005: 79).

XVIII. yüzyıla ait para vakıflarının hangi oranlarda faiz uyguladığını bilmek de üzerinde durduğumuz dönem sonrasında herhangi bir değişikliğin olup olmadığını görebilmek açısından faydalı olacaktır. XVIII. yüzyıl Türkiye vakıflarını inceleyen elimizdeki çalışma, bu dönemdeki faiz haddinin çok nadiren %10 veya %12 olarak tespit edildiğini ve para vakıflarının genelde %15 faiz oranından kredi kullandığını söylemektedir.

Bu noktada üzerinde durmamız gereken önemli bir konuda para vakıfları ile tefecilerin ilişkisidir. Legal ve illegal iki kurumun bu ilişkisi faiz oranlarını birdenbire yukarıya çekmektedir. Çünkü tefeciler para vakıflarından topladıkları paraları tüm yasaklara rağmen en az %20⁷³ faiz oranıyla üçüncü şahıslara aktarmakta ve olması gerekenin çok üstünde kârlar elde etmektedir. Bu işbirliğinin para vakıflarına olan katkısı ise, tefecilere verilen kredi faiz oranının, halka verilen kredi faiz oranından yaklaşık 2 puan fazla olmasıdır (Çizakça, 2000: 54). Bu tabloyu para vakıflarının mevduat toplama yasağı sebebiyle mevduat bankacılığı yapamaması ve bu noktada doğan boşluğun illegal kurumlar tarafından doldurulması şeklinde yorumlayabiliriz. Aynı manzarayı daha önce, İtalya ve Türkiye para vakıflarını kıyaslarken de ortaya koymuştuk. İtalya'daki vakıflar mevduat toplayabildikleri için tefecilerin piyasadaki hakimiyeti engellenebiliyor idi. Ayrıca bu tablo bize, piyasalar tarafından paraya yüksek bir talep olduğunu da gösteriyor. Ya da tam tersinden söylersek para vakıflarının elinde, piyasa talebini karşılayacak miktarda para mevcut değildir. Çünkü para vakıflarının toplam sermayesi piyasa talebini karşılayacak miktarda olsa idi, uyguladıkları yüksek faiz oranlarına rağmen tefecilere doğru bir talep kayması yaşanmazdı.

Verdiğimiz örnekler ışığında, para vakıflarının kredi işlemlerinde genelde %10 ile %20 arasında bir faiz uyguladığını ve %20 oranını hiç geçmediklerini söylemek mümkündür. Uygulanan %20'lik faiz haddi, Osmanlı Devletinin “yılda yüzde yirmiye pek geçmeyen para geliri” şeklinde yaptığı faiz tanımına harfiyen uyulduğu manasına da gelmektedir. Para vakıflarının uyguladıkları faiz oranlarına, vakıf paralarının işletilme usullerini incelerken de değineceğiz.

Mevcut faiz yasağı para vakıflarını, bugün bankalar tarafından yapılan şekliyle kredi vermekten alıkoymaktaydı. Bu sebeple geliştirilen bir çok yöntem sayesinde

⁷³ Zaman zaman %60 faiz oranları uygulayabiliyorlardı (Özcan, 2003: 64).

yasağın önüne geçilmiş ve kredi mekanizması sağlıklı bir biçimde işlemiştir. Karz-ı hasen, bidaa, mudarebe, muamele-i şeriyye, akara tebdil, bey ve istiğlal şeklinde sıralayabileceğimiz bu yöntemler çeşitli dönemlerde çeşitli sıklıkta uygulanmıştır.

Karz-ı hasen bilindiği gibi faizsiz kredidir (Kuran, 2002: 63). Verilen borç, ödeme günü geldiğinde ek bir meblağ talep edilmeden aynen geri alınır. Prensipite teşvik edilen bir uygulama olmasına rağmen gerçek hayatta nadiren uygulandığını görmekteyiz (Özcan, 2003: 73). Sadece bazı vakfiyelerde sağlam kefil ve kuvvetli rehin ile, ihtiyacı olanlara faizsiz ödünç verilmek üzere paralar vakfedildiğine rastlamaktayız.⁷⁴ Örneğin, Kanuni döneminde, Üsküdar bölgesinde kurulan 116 para vakfının gerçekleştirdiği 1061 kredi verme işleminden 53 tanesi karz yoluyla yapılmıştır (Özcan, 2003: 375). Bu yöntemden kasıt, sadece faizsiz borç vermenin sevabına erişmek olabilir. Çünkü bu yöntemle herhangi bir gelir elde etmek ve bunu hayra harcamak mümkün gözüküyor.

İbda, bir kimsenin kârı tamamen kendisine ait olmak üzere diğer kimseye sermaye vermesidir. Söz konusu sermayeye bidaa, veren kimseye mubdi, alan kimseye ise müstebdi denir (Berki, 1978: madde 1059).⁷⁵ Bu tanım gereği, para vakıflarının bidaa usulüyle ile paralarını işletebilmeleri için karşılık beklemeksizin (meccanen) çalışacak bir karşı tarafa ihtiyacı olacaktır. Normalde İslam alimleri tarafından mudarebeden sonra tavsiye edilen ikinci usul olan bidaa, tıpkı mudarebe gibi uygulamada kabul görmemiştir (Özcan, 2003: 75).

Mudarebe, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın olarak uygulanan, bir tarafın emeğini, diğer tarafın ise sermayesini koyduğu, kâr amacı güden emek sermaye ortaklığıdır. Bu ortaklığa göre, yatırımcı, sahip olduğu sermayeyi, iş bitiminde ana sermayeyi geri getirecek olan girişimciye teslim eder. Gerçekleşen kar yatırımcı ile girişimci arasında daha önceden kararlaştırılan biçimde paylaşılır. Eğer ticari bir başarısızlık sonucu sermayenin bir bölümü veya tamamı yitirilirse, bu zarar yatırımcıya aittir. Girişimcinin sorumluluğu kendi emek ve zamanı ile sınırlıdır (Pamuk, 2005:80). Bu durumda sermayenin sahibi konumundaki para vakfı yatırımcı, para vakfının, parasını işletmesi için verdiği karşı taraf ise girişimci olmaktadır. Ancak, karşılıklı güvenin önemli bir gereklilik olması ve zarar durumunda sermayenin yok olma tehlikesi, bu

⁷⁴ VGM, vakıflar sözlüğü.

⁷⁵ Ahmet Akgündüz'ün "İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi" adlı eserinde Bidaa'nın, fakirler için faizsiz kredi olarak tanımlanması ilginç bir istisnadır (1996: 224).

ortaklık şeklinin daha çok şahıslar arasında uygulanmasına müsaade etmiş, para vakıfları tarafından uygulanmasına ise imkân vermemiştir (Özcan, 2003: 74). Mesela, az önce bahsettiğimiz 116 vakfa ait 1061 kredi verme işleminde mudarebe usulüne rastlanmamaktadır (Özcan, 2003: 375, tablo 127). VXII. yüzyıla ait Bursa mahkeme kayıtlarında ise sadece 32 adet mudarebe anlaşması mevcuttur (Özcan, 2003: 295).

Bu usullerin para vakıfları tarafından tercih edilmediğini gösteren en önemli delil ise, incelediğimiz çalışmalarda ortaya çıkan faiz oranlarıdır. Daha doğrusu bu faiz oranlarının dar bir bantta seyredip dalgalanma göstermemesidir. Gerek Bursa iline ait para vakıflarında gerekse de diğer bölgelerde tesis edilmiş para vakıflarında faiz oranlarının genelde %10-%15 bandında sabit kalması, bidaa ve mudarebe usullerinden çok muamele-i şeriyye usulünün hakim olduğunu göstermektedir (Çizakça, 1993: 71). Çünkü, bidaa ve mudarebe usulleri parayı işleten kişinin performansına bağlı olarak farklı getiriler sağlar ve bu son derece normaldir.⁷⁶ Birkaç para vakfının aynı faiz bandında işlem yapması olası gözüktüğü de binlerce para vakfının bu banda sıkışıp kalması, durumu muamele-i şeriyye usulü ile açıklamayı elzem kılıyor.

Bu noktada muamele-i şeriyye usulünü tartışmak isabetli olacaktır. “Kanuna uygun işlemler” (Yediyıldız, 2003: 142) manasına gelen muamele-i şeriyye, para vakıflarının Osmanlı tatbikatında kullandıkları en önemli işletme usulüdür. Halk arasında hile-i şeriyye denen ve faiz kısmı sözde bir satış işlemine bağlanan “muamele-i şeriyye” ler, sonraları “muamele” ve “murabaha” gibi terimlerle de ifade edilmeye başlamıştır (Çağatay, 1971: 39-57). Normalde bir satış şekli olan bu usul çeşitli şekillerde uygulanabilmektedir. Para vakfından bağımsız iki kişinin muamele-i şeriyye usulü ile borç alış verişi şu şekilde olur.

Örneğin benim 1.000 YTL’ye ihtiyacım var ve bunu piyasa şartlarında %10 faizle bulabilirim. Öncelikle bana 1.000 YTL vermeye gönüllü bir arkadaşımın sahip olduğu herhangi bir mala veresiye 1.100 YTL’ye talip olurum. Yani malı şimdi alıp parasını seneye vermek için anlaşırım. Malı alır almaz, arkadaşım peşin 1.000 YTL’ye malını benden geri alır. Böylelikle mal tekrar ilk sahibine yani arkadaşıma döner, benim elimde

⁷⁶ Mudarebe ve bidaa, günümüz risk sermayesi şirketlerinin yaptıklarıyla benzer özellikler göstermektedir. Yalnız, risk sermayesi şirketlerinin yaptığı anlaşmalarda hem sermaye hem emek ortaklığı söz konusudur. Bu noktada Murat Çizakça’nın para vakıfları ve risk sermayesi hakkında söylediklerine bakabiliriz (1993: 73).

arkadaşımdan aldığım nakit 1.000 YTL olur, ayrıca bir sene içinde ödemekle yükümlü olduğum 1.100 YTL borcum oluşur.

Taraflardan biri para vakfı olduğunda ise işlem şu şekilde gerçekleşmektedir. Ben ihtiyacım olan 1.000 YTL'yi belli bir müddet için para vakfından ödünç alırım. O müddet içinde normal piyasa şartlarında gerçekleşecek faiz miktarını borç haline getirmek için, aynı miktar karşılığında bir mal bana satılır. 1.000 YTL'ye bir yıl içinde %10 faiz uygulandığını düşündüğümüzde para vakfı, bana 100 YTL değerinde bir mal satar ve bu tutarı da benim borcumu ekler. Ben bu malı tekrardan vakfa bağışlarım. Böylece vakıftan herhangi bir mal çıkışı olmaksızın benim toplam borcum 1.100 YTL yükselir. Ödeme günü geldiğinde borcumu öderim.

Muamele-i şeriyye işleminin üç kişi arasında gerçekleşen başka bir yöntemi daha vardır (Kurt, 1994: 186). Bu yöntemi, verilmiş bir fetva ile açıklayalım: “Bir kimse(para vakfı) diğer bir kimse(borç alan) üzerindeki altı yüz kuruş alacağı üzerinden doksan kuruş faiz almak için bir kitabını doksan kuruşa bir yıl süre ile borç verdiği kimseye satıp, bu kimse kitabı üçüncü bir şahsa hediye, bu üçüncü şahıs aynı kitabı borç verene(para vakfına) hibe etse, yıl sonunda alacaklı(para vakfı), borçludan doksan kuruşunu istediğinde borçlu, "kitabın sana geri geldi, para vermem" diyebilir mi?”, cevap: “Diyemez. (Çağatay, 1971: 39-57).”

Muamele-i şeriyye uygulamasında en önemli sınırlama ise uygulanacak faiz oranlarına getirilmiştir. II. Beyazıd %20'den fazla bir muamele oranını yasaklarken, Kanuni, Yavuz Sultan Selim ve III. Murat tarafından bu oran %10 olarak belirlenmiştir. Ebusuud Efendi 1536 tarihli bir fetvasında ise kadınlardan %15'in üzerinde muamele oranlarına hükmetmemelerini istemiştir (Özcan, 2003: 59). Bu durumda, XVI. yüzyılın başlarında %20'lerde seyreden faiz oranlarının, hükümdarların değişmesiyle %10'lara çekildiğini, fakat böyle bir düşüşten memnun olmayan piyasaların, daha doğrusu para vakıflarının, tepkisi dikkate alınarak %15'lere kadar esneklik gösterildiğini söyleyebiliriz. Bir diğer önemli husus da, tahtta hangi padişah olursa olsun, Osmanlının yapmış olduğu faiz tanımının dışına çıkılmadığıdır.

Muamele-i şeriyye usulünün en çok tercih edilen yöntem olduğunu söylemiştik. Gerçekten de Kanuni döneminde faaliyet gösteren 116 para vakfına tekrardan baktığımızda, 1061 kredi verme işleminin 875 adedinin yani % 82,47'sinin muamele-i

şeriyeye usulü ile gerçekleştiğini görmekteyiz (Özcan, 2003: 375, tablo 127). Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi, Bursa iline ait 1563 para vakfının genelde muamele-i şeriyeye usulüyle işlem yaptığı düşünülmektedir (Çizakça, 1993: 71).

Muamele-i şeriyeye akdinin geçerli olabilmesi için belli başlı bazı koşulları taşıyor olması gerekir. Öncelikle sözleşme şeri, yani kanuni olmalıdır. Bu durumda taraflar, yaptıkları anlaşmayı kadıya onaylatmalıdırlar. Sadece karşılıklı mutabakatla yapılan anlaşmalarda borçlu borcunu ödemezse, alacaklı taraf herhangi bir hak iddia edemez (Özcan, 2003: 61). Öte yandan daha önce belirttiğimiz faiz hadleri de tercih değil birer mecburiyettir (Akgündüz, 1996: 227).

Ayrıca para vakfı borç vereceği kişiye, ondan kâr elde edeceğini söylemelidir. Söylemeden kâr talebinde bulunursa ancak borç almış olur. Ödeme süresi geçen zamanlar için de fazladan bir meblağ talep edemez (Akgündüz, 1996: 228). Fakat erken ödemelerde uygulayacağı kârı düşürmelidir (Özcan, 2003: 63). Yani para vakfı, bugün bankaların uyguladığı gecikme faizini uygulayamıyor ama borçlu erken ödeme indiriminden faydalanabiliyor. Bu durum, elde edilen gelirin faiz geliri olmaktan çok kâr olarak görüldüğünün uygulamaya yansımalarıdır.

Son bir önemli husus da, alınan borcun cinsiyle ödenmesi zorunluluğudur. Örneğin akçe olarak alınan borç altın ile ödenemez. Yine akçe ile ödenmesi gerekmektedir (Kurt, 1994: 77)

Para vakıflarının mevcut sermayelerini işletmek için başvurdukları bir diğer usul ise bey işlemidir. Muamele-i şeriyeye usulü gibi birden fazla yöntemle gerçekleştirilebilen bu usul, yoğun olarak tercih edilmese de kullanılan bir sistemdir. En çok tercih edilenlerden biri, borç almak isteyen kişinin sahip olduğu bir malı para vakfına rehin bırakarak borç para sağlaması, kendisine verilen süre sonunda da borcunu geri getirip rehin bıraktığı malını geri almasıdır. Burada nakde ihtiyacı olan kişi, malı vasıtasıyla ihtiyacını karşılamakta, para vakfı da söz konusu maldan istifade etme hakkını elde etmektedir (Özcan, 2003: 71). Bu şartlar altında rehin bırakılan malın mutlak suretle para vakfının işine yarayacak veya gelir elde edebileceği bir mal olması gerekmektedir.

Bir diğer bey çeşidi ise istiğlaldır. Bu yöntem, ilk yöntemin rehin bırakarak sağladığı borcu kiralarak sağlar. Şöyle ki, paraya ihtiyacı olan kimse sahip olduğu bir

malı para vakfına satmak suretiyle istediği parayı elde eder. Daha sonra aynı malı vakıftan kiralar. Burada kiralama ücreti genelde borç alınan paranın %10'dur. Yani piyasada uygulanan faiz oranı kirayı belirlemek için de uygulanır (Çizakça, 2000: 46). Kanuni döneminde tesis edilmiş 116 para vakfına ait 1061 kredi verme işleminden 133 tanesi, yani %12,54'ü bey usulüyle gerçekleştirilmiştir (Özcan, 2003: 375, tablo 127). Bu 1061 işlem gerçekleştirilirken tercih edilen yöntemlerin toplu dağılımını **Tablo 6**'da görebiliriz.

Tablo 6: 1520-1566 yılları arasında İstanbul, Üsküdar'da kurulmuş 116 para vakfının yaptığı 1061 kredi verme işleminin usulleri.

muamele-i şer'iyye		karz		bey		toplam	
adet	yüzde	adet	yüzde	adet	yüzde	adet	yüzde
875	82,47	53	4,99	133	12,54	1061	100

Kaynak: Özcan, 2003: 375, tablo 127.

Bütün bunlara ek olarak para vakıfları, sahip oldukları sermaye ile gayrimenkul alıp, bunları kiraya vererek de gelir elde etme yoluna gitmişlerdir. Bu yönetime ise akara tebdil ve icar denilmektedir (Kurt, 1994: 186).

Sonuç olarak bahsi geçen tüm yöntemler, mevcut riba yasağını bertaraf etmek için uygulanmıştır. Doğrulukları tartışılrsa da Osmanlı ekonomisinin kredi ihtiyacını bir ölçüde sağladıkları bir gerçektir.

4. GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Artık biliyoruz ki vakıf kurumu, Osmanlı toplumunda yaşayan hemen her kesimi bir şekilde kendisiyle alâkalandırmıştır. Öyle ki, kurbet kasti taşıyan insanlar vakıflar kurmuş, ihtiyaç sahibi olanlar ise buralardan istifade etmişlerdir. Kurumun işleyiş tarzı hakkında endişeleri olanlar bu endişelerini yazılı ve sesli bir şekilde dile getirmişler, doğruluğundan şüphesi olmayanlar ise kendi görüşlerini sunmakta bir sakınca görmemişlerdir. Para vakıflarının tesis edilmeye başlanmasıyla, belki de daha önce ne vakıf kurmuş, ne vakıftan faydalanmış, ne de vakıf hakkında herhangi bir görüş bildirmiş bambaşka bir kesim de bu sihirli kurumun çatısı altına girmiştir. “Büyük hedefler peşinde koşmayan, işini devam ettirmek ve alıştığı hayat standardını sürdürmek niyetiyle hareket eden girişimci insanlar.” şeklinde tarif edebileceğimiz bu kesimin de vakıf dünyasına girmesiyle, vakıf kurumunun Osmanlı ekonomisine olan etkisi de kontrollü bir değişime uğramıştır. Bu etkinin kontrolden çıkmaması adına para vakıflarının mevduat toplamasına izin verilmemesi ilginç bir detaydır ve bundan önceki çalışmalarda etraflıca incelenmemiştir. Bizim kısmen girdiğimiz bu konu umarız bundan sonraki çalışmalarda daha detaylı araştırılabilir. Zaten vakıf kurumu tümüyle ve derinlemesine araştırılması gereken bir konudur. Bugüne kadar yapılan çalışmaları inceleme fırsatı bulduğumuz için rahatlıkla söyleyebiliyoruz ki çalışmaların çoğunluğu birbirini tekrarlayan niteliktedir. Elbette çok değerli ilim adamlarının çok kapsamlı çalışmaları mevcuttur ama yine de vakıf kurumunu tümüyle yansıtabilmek için daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır. Bir insanın, hayatının her evresinde faydalanabildiği ya da hemen her insanın kapısından içeri girdiği böylesi bir kuruma hakkettiği ilgi ve alakayı göstermediğimiz kanaatindeyiz.

Biz tez çalışmamızda, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin finansmanında vakıfların rolünü araştırdık. Bunu yaparken vakıf kurumu üzerine bugüne dek yayımlanmış eserlerden mümkün mertebe yararlanmaya çalıştık. Vakıflar Dergisi'nin piyasada bulunmayan ilk 10 sayısının Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından CD formatında yayımlanması bu noktada çok işimize yaradı. YÖK tez arşivinden bulduğumuz, vakıf kurumu ile ilgili tezler de konuyu kavramamız açısından son derece fayda sağladı.

Çalışmamız sırasında Osmanlı ve Dünya ekonomisinin durumuna kısaca değindik, vakıf kurumunun tanımını, çeşitlerini, menşei ve tarihi gelişimini ortaya koyduk. Vakfın

unsurlarında aranan şartlar kapsamlı bir şekilde tartıştıktan sonra Osmanlı Devleti'nde ekonomi vakıf ilişkisi üzerinde durduk. Çalışmamızın ana bölümünde, doğrudan hizmet veren vakıflar ile para vakıflarını ayrı ayrı inceleyerek daha sağlıklı çıkarımlar yapmaya çalıştık. Fakat tartışmalı bir kurum olması, finansman meselesine daha etkili bir çözüm sunması ve bu yönüyle Osmanlı ekonomisinde büyük bir boşluğu doldurması açısından para vakıflarının incelenmesine ayrı bir önem verdik.

Tüm bunların neticesinde çeşitli sonuçlara vardık. XVI. yüzyılda kurulan para vakıflarının, girişimciyi büyük projeler için finanse etmektense, daha çok tüketicinin ve küçük üreticinin ihtiyaçlarını karşılayan ve bu haliyle günümüz mikro kredi kuruluşlarına benzeyen bir yapıda olduğu kanısındayız. Ayrıca para vakıflarına yapılan itirazların vakıf başına tahsis edilen meblağın artmasından veya insanların akar vakıf kurmaktan vazgeçip para vakıflarına yönelmesinden değil, bu vakıfların sayı olarak artış göstermesinden ve Osmanlı ekonomisinin alışık olmadığı yepyeni bir sektör yaratmasından kaynaklandığı söylenebilir. Öte yandan toplumun, doğrudan kurulan para vakıflarına olan bakış açısı ile bir akara tabi olarak kurulan para vakıflarına olan bakış açısının birbirinden farklı olduğunu, para vakıflarının bir kere bile olsa yasaklanmasının yarattığı etkinin sanılandan uzun sürdüğünü tespit ettik.

Bunlardan başka, XVII. yüzyılda kurulan para vakıflarının XVI. yüzyılda kurulanlara nazaran piyasayı daha çok kredilendirdiğini, daha büyük projelere destek verdiğini, elde ettiği faiz gelirinin bir bölümünü veya büyük bir kısmını, hayır yapmak yerine özsermayesine ekleyerek daha ticari düşündüğünü, sınırlı da olsa büyüme yoluna gittiğini, kurumsallaşmaya başladığını ve sonuçta hem zamanın Avrupa bankalarına bir adım daha yaklaştığını hem de günümüz Türkiye'sindeki finans sisteminin ilk temellerini attığı söylenebilir.

Bundan önce yapılan çalışmalarda dikkate alınmayan, para vakıflarının mevduat toplama yetkisine sahip olmaması durumuna bu çalışmada yer vererek, bahsi geçen durumun ekonomiye olan olumlu ve olumsuz etkilerini de tartışmaya açmış olduk. Ayrıca hem akar hem de para vakıflarının sahip olduğu bütçeler ve elde ettikleri kârlar ilk defa yine bu çalışmada YTL cinsinden ifade edildi.

Osmanlı piyasalarında yaşanan tefeci-para vakfı rekabetinde tefecilerin zaman zaman bir adım öne geçmesi ve bunun, para vakıflarının mevduat toplama yetkisine sahip

olmamasından kaynaklanması da önemli bir ayrıntı idi. Biz bu noktadan hareketle para vakıflarının elinde, piyasa talebini karşılayacak miktarda para olmadığı sonucuna vardık.

Son olarak çalışma esnasında rastladığımız, fethedilecek bölgelerin fetih öncesinde ve sonrasında vakıflar yoluyla kültürel ve ideolojik açıdan Osmanlı sistemi ile bütünleşmeye hazır hale getirilmesi ve imaret sitelerinin genellikle yeni kurulacak olan bir şehrin veya semtin çekirdeğini teşkil etmesi gibi bilgiler, bize Osmanlı toplumunda var olan dayanışma (vakıf) geleneğinin, yalnızca güçlü bir devletin kendi içinde sürdürdüğü iyilik hareketi olmadığını, bunun aynı zamanda hakim devlet olabilmek için açığa çıkartılan toplumsal bir genişleme ruhu olduğunu düşündürdü.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. 1996. İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi. Osmanlı Araştırmaları Vakfı. İstanbul.
- Akipek, Şebnem. Altaş Hüseyin. 1998. Vakıflarda Evladiye Davaları. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, sayı 47. Ankara.
- Akozan, Feridun. 1970. Türk Külliyesi. Vakıflar Dergisi VIII. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Armağan, Mustafa. 2006. Osmanlı, Bir Vakıf Medeniyeti. Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, sayı 15. Vakıf. İstanbul.
- Arsebük, Esat. 1938. Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku. İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi. 1942. Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar Ve Temlikler. Vakıflar Dergisi II. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfi. Ayverdi, Ekrem Hakkı. 1970. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1546 Tarihli. İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü. İstanbul.
- Belediye Kanunu.
- Berki, Ali Himmet. 1940. Vakıflar. İstanbul.
- Berki, Ali Himmet. 1958. İslam'da Vakıf. Vakıflar Dergisi, IV, Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Berki, Ali Himmet. 1978. Açıklamalı Mecelle. Hikmet Yayınları. İstanbul.
- Berki, Şakir. 1965. Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler. Vakıflar Dergisi VI. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Berki, Şakir. 1970. Vakfın Mahiyeti. Vakıflar Dergisi VIII. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.

- Bizbirlik, Alpay. 2002. XVI. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- Bulut, Mehmet. 2005. Osmanlılarda Ekonominin Finansmanı Meselesine Yeniden Genel Bir Bakış. İslami Araştırmalar Dergisi, cilt 18, sayı 4. Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet. 1942. Türk Taamül Hukukuna Göre İçtimai Muavenet Müessesesi. Vakıflar Dergisi II. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Cebeci, Ahmet. 1988. Silistre Sancağı Vakıfları ve H. 1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (no: 561). Vakıflar Dergisi XX. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi. 1999. Osmanlılar Özel Sayısı, sayı 19. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Çağatay, Neşet. 1971. Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık, Vakıflar Dergisi IX. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Çiçek, Hüseyin. 1996. Türkiye'de Vakıf Müessesesinin Sosyo-Ekonomik Fonksiyonları (İzmir İli Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Vakıfları Üzerine Bir Araştırma). Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Çizakça, Murat. 1993. Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları. İslami İlimler Araştırma Vakfı. İstanbul.
- Çizakça, Murat. 1999. İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.
- Çizakça, Murat. 2000. A History of Philanthropic Foundations. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Çizakça, Murat. 2000-2001. Osmanlı İmparatorluğu'nda Finansal Kurumların Evrimi ve Kùltürler Arası Etkileşim. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Voyvoda Caddesi Toplantıları. İstanbul.
- < http://www.obarsiv.com/etkinlikler_vct_0001_muratecizakca.html>

- Demir, Abdullah. 2006. Şeyhülislam Ebussuud Efendi. Ötüken Yayınları. İstanbul.
- Demirel, Ömer. 2000. Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- Döndüren, Hamdi. 2006. Tarihte ve Günümüzde Vakıf Mallardan Yararlanmanın Ölçü ve Sınırları. Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, sayı 15. Vakıf. İstanbul.
- Eminoğlu, Muharrem. 1996. Osmanlı Tatbikatında Nakit Para Vakıfları ve Günümüz Ekonomisinde Uygulanabilirliği. Yüksek Lisans Tezi. Sütçü İmam Üniversitesi. Bursa.
- Gedikli, Fethi. 1998. XVI. – XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması. İz Yayıncılık. İstanbul.
- Genç, Mehmet. 2005. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. Ötüken Yayınları. İstanbul.
- Gökbilgin, M. Tayyib. 1987. XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi. Trabzon Kültür Sanat Yıllığı. Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği. İstanbul.
- Göyünç, Nejat. 1975. Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu. Atatürk Konferansları V. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- Göyünç, Nejat. 1991. Vakıf Tesisinde Devletin Katkısı (XVI. Yüzyıl İçinde). Osmanlı Araştırmaları XI. İstanbul.
- Güran, Tevfik. 2006. Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar. Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları. Kitabevi. İstanbul.
- Hatemi, Hüseyin. 1969. Vakıflar. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi. İstanbul.
- İnalçık, Halil. 1999. Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir. Cogito, sayı 19, söyleşi: İlber Ortaylı. İstanbul.

- İnalçık, Halil. 2004 A. Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ. Yapı Kredi Yayınları. Çeviren, Ruşen Sezer. İstanbul.
- İnalçık, Halil. 2004 B. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cambridge University Press. Çeviri, Eren Yayıncılık. Çeviren, Halil Berktaş. İstanbul.
- İnan, Ahmet. 1989. Sosyal Açıdan Türk-İslam Kültüründe Vakıf Kurumu Üzerine Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- İpşirli, Mehmet. 2006. Osmanlıda Vakıfların Tarihi Gelişimi. Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, sayı 15. Vakıf. İstanbul.
- Kallek, Cengiz. 1997. Asr-ı Saadet'te Yönetim Piyasa İlişkisi. İz Yayıncılık. İstanbul.
- Karinabadizade Ömer Hilmi. 1978. Eski Vakıfların Temel Kitabı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi. İstanbul.
- Kaya, Fatih Mehmet. 1987. İslam Toplumunda Vakfın Ortaya Çıkışı, Yapısı ve Kısımları. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi. Bursa.
- Kazıcı, Ziya. 2006. Vakıf Medeniyeti. Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, sayı 15. Vakıf. İstanbul.
- Konyalı, İ. Hakkı. 1971. Çeşme, Çeşme'de Kanuni'nin Bir Kitabesi, Çeşme Kervansarayı. Vakıflar Dergisi IX. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Köprülü, Fuad. 1942. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. Vakıflar Dergisi II. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Köprülü, M. Fuat. 2005. İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi. Akçağ Yayınları. İstanbul.
- Kunter, Halim Baki. 1970. Türk İslam Sanat Eserlerine Vücut Veren Manevi Amiller. Vakıflar Dergisi VIII. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Kuran, Timur. 2002. İslam'ın Ekonomik Yüzleri. İletişim Yayınları. İstanbul.

Kuran-ı Kerim.

Kurban, Doğan. 1968. Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı GeliŐmeler. Vakıflar Dergisi VII. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.

Kurt, İsmail. 1994. Nazari Ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.

Manap, Yusuf. 1991. İslam Ve Türk Vakıf Anlayışının Sosyal Temelleri. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.

Mandaville, Jon E. 1998. Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakfı Tartışması. Türkiye Günlüğü, sayı 51. Çeviren, Fethi Gedikli. Ankara.

Marx, Karl. 2006. Kapital, Cilt III, Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci. Çeviren, Alaattin Bilgi. Sol Yayınları. İstanbul.

Okur, Kaşif Hamdi. 2005. Para Vakıfları Bağlamında Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt IV, sayı 7-8.

Ömer Hilmi Efendi. 1977. İthaf-ül ahlaf fi ahkam-il evkaf. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.

Orkun, Hüseyin Namık.1986. Eski Türk Yazıtları. Türk Dil Kurumları Yayınları. Ankara.

Özcan, Tahsin. 1991. Osmanlı İmaret Sisteminin İktisadi İşleyiŐi: (Klasik Dönem). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul.

Özcan, Tahsin. 2003. Osmanlı Para Vakıfları. Türk Tarih Kurumu. Ankara.

Özcan, Tahsin. Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

< <http://osmanli.org.tr/osmanlisultanlari2.php?bolum=5&id=201> >

Özdemir, Rıfat. 1987. Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumların Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler. Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), I, 2. Elazığ.

- Öztürk, Nazif. 1983. Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Öztürk, Nazif. 1995. Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar. Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara.
- Öztürk, Nazif. 2006. Vakıfların Yönetimi Merkeziyetçi Anlayıştan Kurtarılmalı. Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, sayı 15. Vakıf. İstanbul.
- Pamuk, Şevket. 1999. Osmanlılarda Para ve Enflasyon. Cogito, sayı 19. İstanbul.
- Pamuk, Şevket. 2003. Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.
- Pamuk, Şevket. 2005. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Roded, Ruth. 1989. Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project. Osmanlı Araştırmaları IX. İstanbul.
- Ruben, W. 1942. Budist Vakıfları Hakkında. Vakıflar Dergisi II. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Selçuk, Furuzan. 1965. Vakıflar, Başlangıçtan XVIII. yy. a kadar. Vakıflar Dergisi VI. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi. 2006, sayı 15. Vakıf. İstanbul.
- Sungurbey, İsmet. Ömer Hilmi Efendi. 1978. Eski Vakıfların Temel Kitabı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi. İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet. 2005. Türk İktisat Tarihi. Dergah Yayınları. İstanbul.
- Taylor, B. John. 1998. Economics. Houghton Mifflin Company. Boston. U.S.A.
- Tazebay, M.Uygur. 1984. Bir Türk Müessesesi Olarak Vakıfların Tarihi Tekamülü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Türk Medeni Kanunu.

Ülken, Hilmi Ziya. 1971. Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği. Vakıflar Dergisi IX. Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Sözlüğü.

Yediyıldız, Bahaeddin. 2000. Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi. Yeni Türkiye Dergisi, sayı 32, Osmanlı Özel Sayısı II, Ekonomi ve Toplum. Ankara.

Yediyıldız, Bahaeddin. 2003. XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi. Türk Tarih Kurumu. Ankara.

Yediyıldız, Bahaeddin. 2006. Türk Hayrat Sistemi ve Sivil Toplum. Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, sayı 15. Vakıf. İstanbul

Yüksel, Hasan. 1990. Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma (1585-1683). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara.

Yüksel, Hasan. 1998. XVII. Yüzyılda Osmanlı Vakıflarının Sentezi. Vakıf ve Kültür Dergisi, sayı 1. Ankara.